ПРОФ. АРХ. БОРИСЛАВ Й. СТОЯНОВ

Старата родопска архитектура

строителство и конструкции

„Т Е Х Н И К А" — 1964

Предговор

След 9 септември 1944 г. пред българския народ се откриха с нова сила прелестите и богатствата на Родопския край. Изостанала и забравена в миналото, тази прекрасна част на Родината бързо променя своя образ, материалната си и духовната си култура. Рушат се стари догми и предразсъдъци. Възвръща се към съзнанието за бащината общност частта от изстрадалото трудолюбиво и талантливо население. Създава се нов поминък и се строи нов живот.

С все по-ярък блясък се открояват и постиженията на нашата стара[1] Родопска архитектура и строителство, които се отличават с подчертана индивидуалност и прелестна самобитност Все още са запазени голям брой стари сгради и комплекси, които по обем, по външен вид, по разпределение и строително изпълнение спадат към най-доброто, което е създал нашият народ.

След обиколки в Родопския край, при прегледа на по-стари и нови литературни източници и в много други случаи авторът на тази студия чувствуваше неотменното желание да помогне при събирането, обобщаването и популяризирането на ценностите на старата родопска архитектура в областта на строителството и на архитектурните конструкции. Така ще станат известни пред повече специалисти и граждани интересни забравени подробности, ще се почувствува живителният дъх на някои големи постижения на нашия народностен строителен гений. Особено ценни бележки и студии се съдържат в многобройните статии и проучвания на Хр. П. Константинов В. Дечов, Неделев, В. Атанасов и особено в статиите на известния наш родоповед Стою Н. Шишков.

Не може освен с чувство на вълнение и на дълбока почит към делото на посочените по-горе и други лица да не се изтъкне обстоятелството, че те по свой почин и в една далечна вече епоха при най-трудни обстоятелства са проявили безкористен интерес и любов към строителството и архитектурата на Родопския край, доказвайки при това удивителен усет и способности по въпроси и проблеми, съвсем несвързани с тясната им специалност.

Следва да се отбележи все пак, че обикновено бележките на посочените автори в областта на архитектурата и строителството са свързани и с други общи въпроси. Ако те не се систематизират, мъчно може да се получи по-общо впечатление в търсената от нас насока. Те са публикувани в течение на повече от седемдесет години в най-различни вестници и списания.

---

[1] В случая понятието „стара“ ще се отнася предимно до архитектурата и строителството от епохата на нашето Възраждане. При това ще бъдат разгледани строителството и архитектурата предимно от района на Централните Родопи, където българските майстори-строители отбелязват своите най-големи постижения.

Ето защо усилията на автора бяха насочени към следното:

Да събере, систематизира и покаже най-важното от трудовете на по-изтъкнатите наши родоповеди в областта на архитектурата, конструкциите и строителните обичаи на Родопския край. Извадките от отделните автори се дават на характерния за тях, отчасти старинен език и правопис, което според нас допринася и за създаването на една типична за проучването и материала атмосфера.

Да се направи преглед и анализ на отделни най-важни архитектурно-строителни елементи и детайли на Родопската архитектура въз основа на публикувани и непубликувани заснемания и по собствени наблюдения, скици и бележки. Особена роля тук се пада на архитектурните заснемания на секция „Теория и история на градоустройството и архитектурата" при БАН и на Архитектурния факултет при Инженерно-строителния институт в София.

При изследването на съществуващата литература в някои статии се установи и значителен материал по интересни наименования на отделни родопски строителни елементи, материали, инструменти и конструкции. Независимо от общия и специалния интерес към тези думи по тях могат да се направят и някои изводи за дейността на майстори-строители, дошли на работа от други извънродопски райони, както и да се спасят от забвението нови, красиви наименования за нашите архитектурни конструкции.

Авторът вярва, че с този труд ще се допринесе както за изясняване на въпроси, които интересуват по-тесен кръг специалисти, така и за изясняване на проблемите на нашата по-стара материална и духовна култура. Може да се предполага, че скромният принос, доколкото той бъде установен, ще бъде обогатяван и от други наши специалисти.

При изчертаването на голямата част от илюстративния материал ценна помощ оказа арх. Чавдар Ангелов, за което му изказвам своята признателност.

Авторът

Въведение

бщо за Родопския край

Известно е многообразието на нашия ландшафт, което поразява и българи, и чужденци. Пред погледа се редят китни равнини и полета, издигнати „възбог" планински върхове, прелестното многообразие на морето, величавото и спокойно пълноводие на Дунав, ромонът на планински потоци и рекички. На притихналото спокойствие на Стара планина се възправя гордото величие на Рила, първичната грандиозност на Пирин, интимната романтика на Средна гора.

С особен свой неповторим индивидуален образ са безбрежните, нежно очертани, многолико отразяващи прелестите на изгрева и залеза простори на Родопите — извор на безброй древни и нови поетични легенди. Родопите са и най-голямата масивна планина на Балканския полуостров, която според проф. Ив. Батаклиев ... „... по права линия от седловината между р. Черна Места и Крива река, източно от Белмекен, до устието на Марица има почти 250 км дължина и между Станимака (сега Асеновград, б. м.) и Ксанти — 100 км ширина". (фиг. 1). „Това е една огромна планинска земя, която се оприличава ту на развълнувано море, ту на лабиринт или хаос от ридове и долове с всевъзможни посоки и големини. Ако може да се говори за необятни планини у нас, това са Родопите. В техните дълбоки долове, гъсти гори или техните откъснати гърбици и върхове пътникът се чувствува изолиран, пленен. Именно тази необятност е, която най-силно поразява в Родопите." [8]

Според проф. Тодор Златев ... „В Родопите тектоничната форма на терена се различава от тази в Стара планина главно по обема на планинските хълмове, височината им и наклона на скатовете. Образуваните долини между тези хълмове са много тесни, а наклоните на хълмовете спрямо тях са големи." [26]

Върху тази значителна по размери част на Старопланинския полуостров, от която днес в границите на нашата държава са включени около $^4/_5$, са разпръснати в малки „селчинки и колибаци" неповторими творения на нашата народна архитектура. Тези човешки обиталища са „с по 3—5 и 10-на къщи на едно място, отдалечени с по 1—2—3 и повече — според характера на мястото километри едни от други, и то през бърда, канари, долове" [61] (фиг. 2).

За Родопската архитектура и строителство са характерни не само паметниците на нашата стара народна архитектура. Това е област, притаила веществени, материални, останки на много старинни, богато развити култури. Родопската област изобилствува с останки от стари постройки (римски сгради и съоръжения от времето на Траяна — Траянополис, при с. Лъджа — Дедеагачко, тракийският гроб в могилата Малтепе при с. Мезек в североизточните поли на Родопите и др.) — (фиг. 3 и 4).

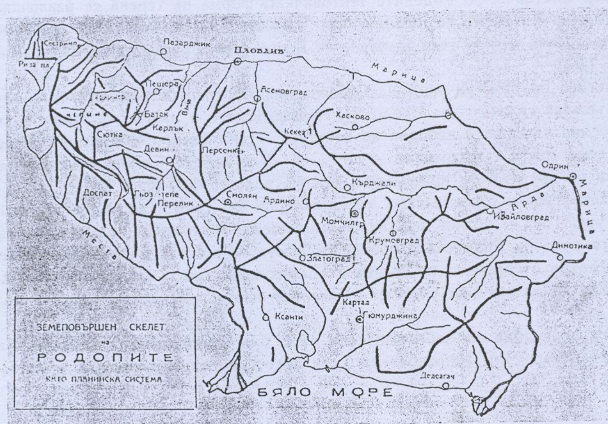
В старата Родопска провинция най-забележителен град бил Никополис ад Нестум близо до днешния Гоце Делчев (Неврокоп). Най-забележителен архитектурен паметник от времето на

средновековието е добре запазеният Бачковски манастир (фиг. 5). За майсторско строителство свидетелствуват и останките от средновековната крепост при с. Дорково. И, както казва В. Дечов, твърде често жителите на родопските земи, „...като разчиствали и орали нивите си, натъкнали се под орницата на основи от дълги и широки каменни зидове с четвъртити „подгради" (контрафорси)", ... срещали са „гармада от обчуквани камъни." [19]

За да се стигне до тази висока материално-строителна култура, огромно значение имало обстоятелството, че още в древното минало Родопската област била прорязана от важни стратегически и други пътища, по които минавали войски, но служели и за транспорт на хранителни, строителни и други материали. „Запазени са следите и от старинните пътища из Родопите — калдъръми и мостове. От по-голямо значение били презродопските или трансродопските пътища, които свързвали Бяло море с Маричината равнина, проходите на Хемус и Дунав. Иначе на чисто местните пътища се обръщало малко внимание. Всички стари пътища били конски пътеки."... „През римското, византийското и турското владичество превозът на материали и хора ставал посредством конски и мулешки кервани. Едва в края на своето господство турците бяха прокарали няколко стратегически планински колници." [20] Планинският терен бил голяма пречка за удобен транспорт. Както твърди Павел Делирадев (през 1937 г.) ... „И до ден днешен има родопски селища, които не знаят що е кола, даже и двуколка (Триград, Балабан)." [20]

„По о̀бранни (стратегически) и строително-технически подбуди старите планински пътища били предимно по проснатите към полетата ртьтове и била̀ на планините. Такивато пътища и по-лесно се построявали и по-евтино се поддържали и по-надеждно се отбранявали. Само водоснабдяването било по-трудно, но и тази потреба била добре организирана. Използувана била разумно и последната капка вода, а там, където въобще не е имало изворна и течаща вода, правили щерни, които били пълнени с вода от местното население. Такива „сухи кладенци" има и досега из безводния карст на Родопите. Населението на Триград пълни малкия резервоар между тяхното село и Мугла, а на стария римски път между Гьоврен и Триград, до градището при Балабан (Ягодина) още стои запазен старинен приземен кладенец."... „Тъй всестранно подрежданият планински път само при крайна нужда напускал обгледното било, за да пресече някоя речна долина, от която се откъсва при пръв удобен случай и пак лазва по билния път." [20]

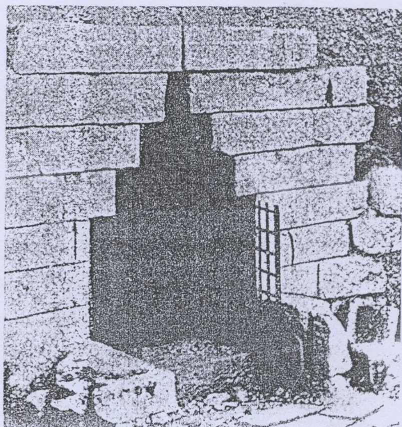
Тези пътища били жизнените, макар и не винаги леснодостъпни артерии на Родопската област. „Внасяние и изнасяние стоки, карание дърва, жито и др. става все с мулета (мъски, катъре), което е едничкото животно, що може да понесе трудностите на планинските места, да минува безопасно и най-тесните и непроходими пътеки." [50] ... „Дъски и дървета за градеж скарват на товарни добитъци в полето. От селата, в които вече няма гори за деланье дървета

1. Карта-схема на Родопската планинска система

2. Изглед от с. Широка лъка

3. Вход на гробницата при с. Мезек

и тумруци за дъски, селяните отиват та прекуповат такива материали от другите села и ги карат за продан.“ [28]

Освен изобилието на дървен строителен материал родопските планини са богат източник и на каменни строителни материали, даващи наравно с дървото главен отлик на архитектурното и друго строителство. „В петрографско отношение Родопите са много разнообразни: от най-старите архаични скали до най-млади образувания, пронизани с разновидни минерални жилки и гнезда, които се използуват чак от праисторическа древност. Мраморите ни дават забавни карстови явления — понори, пещери, карстови извори, ледници, естествени мостове (ер кюприи), а също така редки по хубост главоломни проломи.“ [20] — фиг. 6.

Голямото богатство на каменни материали, голяма част от които са годни за строителни цели, е отразено в трудовете на видния наш геолог проф. д-р Г. Бончев. Такива са *масивните* скали гранит, сиенит, пегматит, кварцов порфир, риолит, трахит, андезит, пропилит, туф, смолест камък, перлит и др; *седиментните* скали — варовик, пясъчник, конгломерат, мергел, пясък, чакъл, глина; *кристалинните шисти* — гнайс, слюдести шисти, серпентин, кварцит, мрамор и др. Според проф. Г. Бончев масивните или еруптивните скали са пръснати навсякъде из Родопите. „Гранитите в Родопите са ограничени в западната им половина, във високите Родопи, и повечето в областта на главния им гребен .... Сиенитът е ограничен в северните им поли към Аликочово и в хълмовете на Пловдив... Риолитите ги има по целите Родопи — главно в Средните и отчасти в Източните, но ги няма в Западните... Туфите са много разпространени... Седиментните скали са повече ограничени в Източните Родопи, а има ги по-малко и в Средните. Съвсем малко са в Западните... Варовици има в... Свиленградско, Харманлийско, Хасковско, Борисовградско, Станимашко, Кърджалийско, Мъстънлийско, Кушукавашко, Пашмаклийско и др.... Кристалинните шисти са най-много развитите скали в Родопите: мраморът е повечето в Западните и Средните Родопи, а малко в Източните.“ [7]

На територията на Родопската област, богато надарена с дървен и каменен строителен материал, се изявили прекрасните постижения на Родопската архитектура и строителство, между които с особено съвършенство се отличават комплексите в с. Черешово, с. Могилица и др. (фиг. 7—20). Прието е да се говори за Източни, Средни и Западни Родопи. Според проф. Т. Златев... „В Източните Родопи населението се занимавало с отглеждане на тютюн, в областта на Централните Родопи с дърварство и част от населението отивало по чужди градове

4. Кула от крепостта Перперек

като работници и занаятчии.“ В заключение проф. Златев смята, че „различното стопанство в Родопския край дава слаб оттенък върху архитектурата на трите групи къщи от района“. [25]

С известна отлика от това разбиране е мнението на проф. Н. Мавродинов, който независимо от едно или друго влияние на занятието на населението върху облика на Родопската къща, с право и твърде убедително обръща внимание за влиянието на *народностния елемент*, населяващ отделните родопски краища. „Пътуваме ли из Източните Родопи в областта на Кърджали или в тая източно от Златоград, ние ще установим странния на пръв поглед факт, че цялата тая област не е сякаш засегната от Възраждането. Ще минем през села, чиито къщи са от средновековен тип. Нищо не се е изменило там от цели векове. Тоя факт ще си обясним само когато се сетим, че част от населението в тая област е било турско. И действително българското Възраждане не е засегнало турците в българските области... Проникнем ли в населената с българи средна и западна част на Родопите, картината става друга. Тук няма никакви остатъци от феодална архитектура. *Дори конаците на турските каймаками и чифликчии, конаци, градени от местните български майстори, са от възрожденски тип (км).* Това показва за лишен път, че географският фактор за развоя на архитектурата не е определящ. Обществено-историческите условия, при които живее едно население, определят характера на неговата архитектура, а те в Средните и Източните Родопи са били еднакви с тия в останалите части на страната. Тук е започнала да се развива промишленост на основата на вълнопроизводството и развоят на тази промишленост и на търговията изменили тия условия.“ [36]

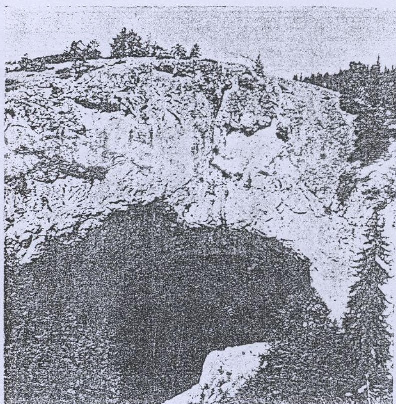
Влиянието на народностния елемент е свързано и с различията на религията — мохамеданска при турците и при българите-мохамедани и източно-православна при запазеното българско население. Известна е, от друга страна, и любовта на българина не само към собствения дом,

5. Изглед от Бачковския манастир

но и към непосредствено прилежащата обстановка — градина и т. н. В една от своите студии Ст. Н. Шишков говори за „типичните планински каменни къщи върху същата песъклива почва с неправилни дворица, пръстта им тук-таме подпряна с разкривени изтърбушени сухи зидчета без и нито едно дръвце, ни едно цветенце и зеленинка... Всичко това бие в очите на неподатност, безразличие и безгрижие в живота, съвършена липса на усет към красота, а още по-малко към здравни нужди." [62]

Това описание се отнася предимно за сградите на турското и българо-мохамеданското население, живяло дълги години в пълна непросветеност, религиозни предразсъдъци, инертност и сляпа вяра в предопределеността на съдбата.

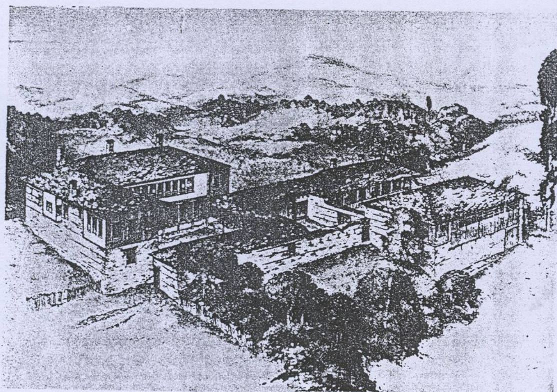

6. „Ер кюприя" в Родопите

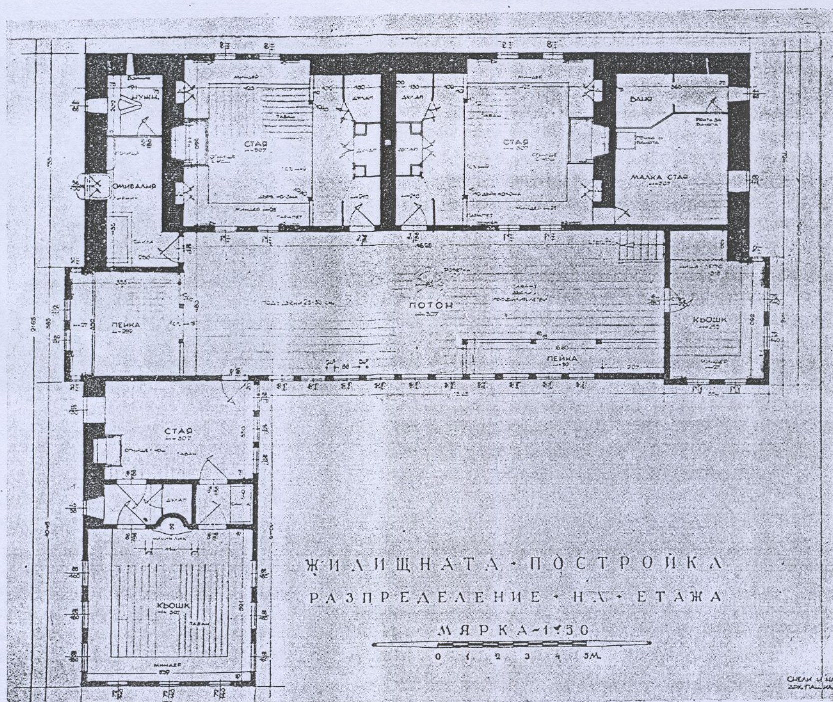
Като допълнение към мнението на Н. Мавродинов за влиянието на народностния елемент върху облика на архитектурата, според нас, не може напълно да се отрече и влиянието на географския фактор. Така например нови заснемания, направени от Хасковската проектантска организация в някои стари източнородопски села с по-малка надморска височина, са доказателство за съществуването на отворени къщи с чардак, каквито изобщо не се срещат в Среднородопската област. От друга страна, в Западните Родопи с майсторите от Банско, Разлог и др. проникнала т. нар. „пиринска къща" (почти цялото Чепинско корито, Якоруда и др).

През последните десетилетия по причини от народностен, политически и езиков характер бе извършено преименоване на голяма част от родопските селища и райони. Тъй като в нашия текст се говори за едно по-далечно минало и се цитират мисли на автори, свързани със старата номография, смятаме за уместно да дадем в края на тази глава означението на старите и новите наименования на по-важните селища и райони:

Под областта „Кърджали" обикновено се разбира средното течение на р. Арда.
Областта „Рупчос" заема котловината по горното течение на р. Чая.

7. Стопанство на Агушеви в с. Черешово

8. Стопанство на Агушеви в с. Черешово

Областта „Чепино“ е по поречието на р. Елидере.

Областта „Султан-Ери“ (султански земи) е областта на Мъстънли (Момчилград).

Областта на „Ахъ-Челеби“ е районът на Смолян.

Наименованията на по-важните селища са, както следва:

Мъстънли — сега Момчилград; Пашмакли — Смолян; Кошукавак — Крумовград; Даръдере — Златоград; Неврокоп — Гоце Делчев; Кавакли — Тополовград; Дьовлен — Девин; Мустафа паша — Свиленград, Казълагач — Елхово.

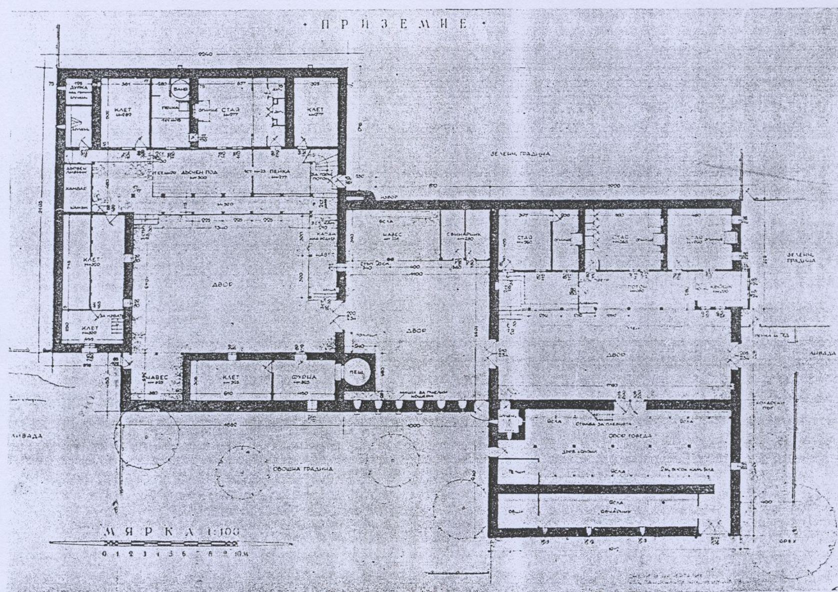
Народни обичаи при строителството

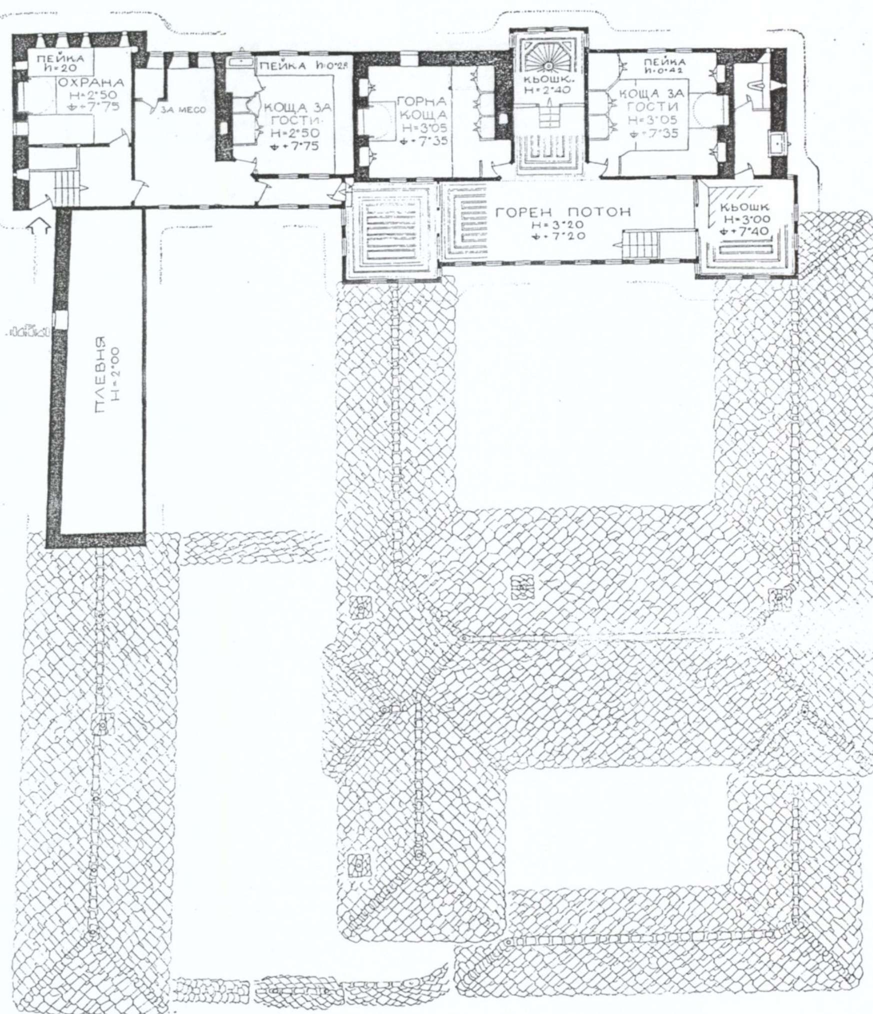
Изграждането на собствен дом в миналото и днес представлява една от най-големите задачи в живота на българина. За да се постигне тази цел, най-често се пестяло обикновено и от оскъдния залък. Българинът, по дух строител, се стремял задоволяването на жилищните му нужди да бъде съобразно и с по-далечна перспектива. Строителството трябвало да бъде здраво и красиво, да задоволява както най-належащите необходимости, така и потребностите на бъдещото все по-разширяващо се семейство, като се имат пред вид и изискванията на упражнявания занаят или поминък. Спирайки се на с. Устово, Ст. Н. Шишков говори за „кехаите с многобройните стада и абаджиите, търговци на едро, със складове аби из дворищата на големите им двуетажни и триетажни къщи, с преси за пригладване, с казани за боядисване и с тераси за сушене и печене на абите“. [62]

Само с голяма спестовност и труд било възможно да се осъществи мечтаният строеж. Къщите в Ахъ-Челеби и Даръдере „коствуват на стопаните си повече от 500 лири турски независимо от работата на домашните, евтинията на строителния материал тук, заплатата на работниците, която всякога е по-долня тук от другаде, и още други местни условия“. [51]

За строителството на жилищните сгради широко била използувана старинната типична славянска взаимопомощ, особено по времето, когато били запазени формите на старинните задруги

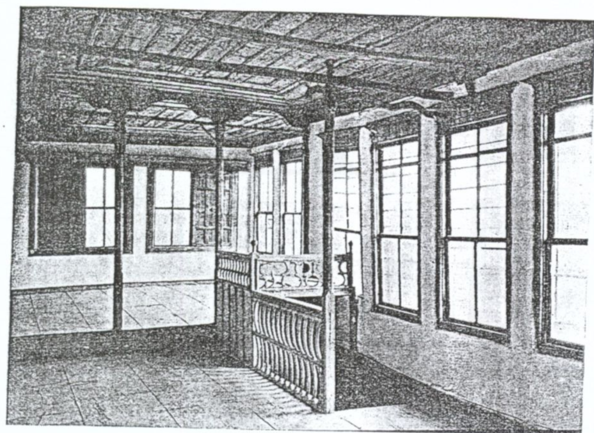
9. Стопанство на Агушеви в с. Черешово

14. Стопанство на Агушеви в с. Черешово (втори комплекс). Ситуация и част от разпределение

15. Стопанство на Агушеви в с. Черешово (втори комплекс). Разпределение

16. Изглед на част от потона от сграда на стопанството Агушеви в с. Черешово (втори комплекс)

„В Родопската област само у българомохамеданите още в много селища се срещат запазени старите славянобългарски задруги, когато такива у българите-християни са вече рядкост, изчезват окончателно и за жалост безвъзвратно." [62]

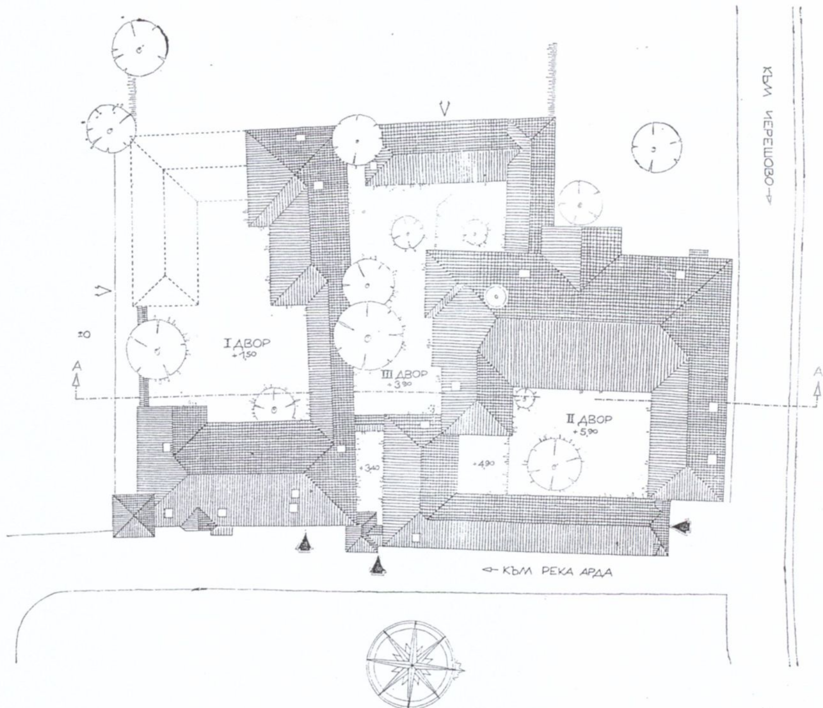
Радостно е обаче, както ще се види и по-долу, че изчезването на задругите не е попречило да се запази формата на взаимопомощ, на т. нар. ПОПРЕЛКА (межия), дори и до днес. „Както в обществените нужди, тъй и в личните изпъкват тия взаимни спомагания ... който си гради къща ... В такъв случай съседи, роднини, познати и съселяни с межия му пренасят камъните, дърветата, плочите и дъските. Ако зидарите се условят да се хранят от стопанина на постройката, то *пак съседите и роднините ще ги викат по ред на обед и вечеря или ще им занесат там*" (км) [54]. Въобще „Всякъде, дето единичната личност се яви слаба, безсилна да извърши едно дело, което засегва личните нужди на семейството или група от обществото, там изпъква налице колективната помощ на окръжающите ... В едно село или махалчинка се яви нужда да си имат молитвен дом — черква, джамия, мечет — то цялото население без разлика на пол и възраст чрез никакво външно принуждение или подкана се съгласят и с общи сили заловят да наваксат липсата.

Ако ли и те са слаби сами да извършат започнатото, *тогава им се притичват на помощ и съседните селца и махалчинки* (км). В такъв случай всичкият суров строителен материал се доставя от всички вкупом, работниците-майстори се тоже хранят даром по ред от всички, тъй щото *само за надниците остава да се плаща в пари* (км). Обикновено в празнични дни през целия ден и в делнични сутрин рано и вечер, когато частните работи могат да се съкратят или прекъснат, се събират всички и наносват дървета, дъски, плочи и др... По тоя ред са съградени и се съграждат всички обществени сгради в Родопите: черкви, училища, джамии, мечети, гробища, големи каменни мостове по реките, дълги постлани с камъни пътища и др." [54]

През 1890 г. в с. Ковачевци — Неврокопско[1], изгорели 20 къщи... „И благодарение на селския обичай да помагат всички по съграждането на една къща, като пренасят даром дървения материал и плочите от гората, та къщите бяха съградени в едно кратко време, *без да става нужда опожарените селяни да прибягват до просия* (км) [22]. Колко ценно и трогателно е наистина убеждението на народа — в никой случай да не се допусне унизяването на човешкото достойнство чрез „прибягване до просия".

---

[1] По това време Неврокопският край бил причисляван към Родопската област.

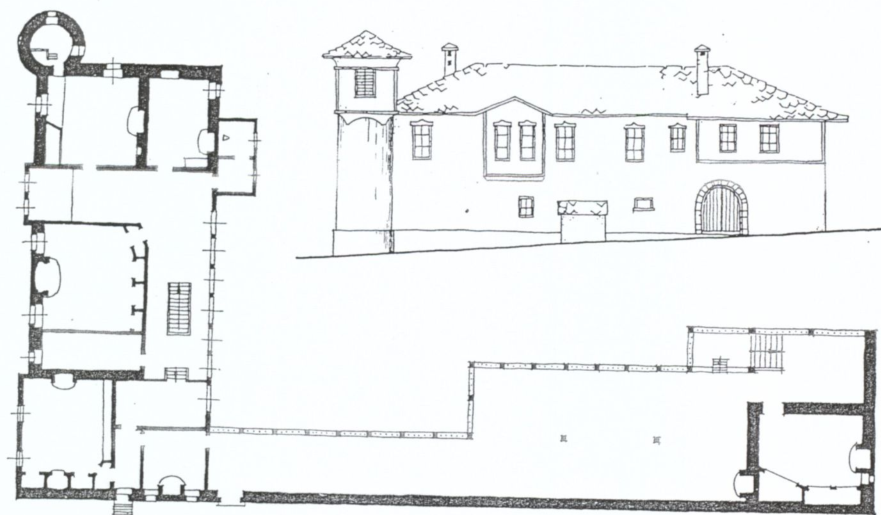
17. Конакът на Агушеви в с. Могилица. Ситуация и решение на покрива

Един от най-важните моменти при изграждането на сградата, спазван навсякъде в страната и днес е завършването на покривната конструкция. „Дюлгерските съсловия из Родопите имат установен обичай, когато изградят една постройка и стигнат до дървената част на покрива, да събират подаръци — платове, ризи и кърпи, от стопанина на постройката *и от околните къщи* (км). Поднесеният подарък се окачва на специално въженце на най-високата част на къщата, откъдето един от дюлгерите с ясен и силен глас извиква и благодари публично от името на майстори, калфи и чираци за поднесения им подарък със следните думи:

Благудариха се мастурете-е-!
От Иван Кехая[1] дар ни дойде-е-е!
Чурбаджията ни пуслага -а-а!
Мастурета развесели -и-и!
И нега Госпут да развесели-и-и!
Децата му да пуживи-и-и!
Да даде Госпут на хаджи[0] лак да иде-ее!
На чурбаджие береке-е-ет!
На калфите мйрафе-е-ет!
Пак на чираците дренува туйега... (км)

---

[1] Казва се, от кого е донесен подаръкът.

8. Конакът на Агушеви в с. Могилица

или:

Как са рюка га угра̀ди нова ко́ща
Пуд си́ню не́бу на чо̀рна земя,
Нову зда́ние са приструева
Ут дарве и ут ка̀мънъ (км),
и ут зелену листѐ.
Ут чурбаджия пода̀рук дои̇̀дъ,
но́вуту здание ра̀зкраси,
майсту́ритъ развѐсали
Го́спук да му хари̇̀зува че́ляка (челядта)
Госпук да му атарди̇̀сува стоката,
Ут ядноту хиледа да станува.
На чифчии бъръкек,
На мастуръ мъръфек
Благодаретъ са мастуръ
И кой ду̇̀нел и кой не ду̇̀нел.
Ала по-млогу койтуй дуне́л. [42]

Тези красиви обичаи не са забравени и до днес. В своя дописка Б. Милева пише [38] ... „Кога последният бедняк на Триград Исеин Исеинов е мислел, че ще стигне да строи не една, а две къщи?... Образува се кооперативното стопанство в селото и за Исеин настана друг живот.

Няма и година откак издигна къща на първия си задомен син. А сега привършва и втората къща — *единият етаж за по-малкия му син, а другият — за него и булката, както той нарича жена си* (км)... „Каква радост за изстрадалия баща! Тръгва той към новата къща, *а до ушите му достига гласът на майстора* (км):

— За Исеиновата къща пристигна нов да-а-ар ... Да е здраво и читаво името му, да успее в живота, камък да хване, вода да пусне, берекет да има, а на майсторите ку-ве-е-е-т (сила)"... „На, сега и хората почитат новодомеца. *От коя къща не изпратиха дарове!* (км) Везани кърпи, бели ризи, шарени чорапи."

С още по-голяма сила се разгаряла взаимната помощ, когато се разгръщало строителството на обществено полезни сгради — предимно училища и църкви. Мало и голямо, бедно и богато приобщавало усилията си за осъществяването на общата задача. Интересно е, че турската власт в някои случаи спомагала успешно да се завърши започнатото строителство. Така например за строежа на училище в с. Старцово ... „била използувана доброволната помощ в доставяне на градиво и работа и от самото население с неговия типичен, сраснал в живота му обичай — самопомощта взаимна." [62]

Особено внушителна, нелишена от морално величие, е описаната от В. Дечов картина на изграждането на църквата в с. Чепеларе. [17] „На другия ден сейменинът издал устна заповед да се събере малко и голямо на мястото, гдето ще се строи черквата и всекой да се залови за работа.

В течение на един месец (км) сградата трябвало да се издигне и покрие. Заповедта се изпълнила веднага. Мъже, жени, деца и бабички си напуснали частните и домашните работи и като мравки се събрали на старото черквище. Едни трошили канарите, други дялали мраморни камъне, трети подзидвали стръмнините да образуват тераси, четвърти гасили вар, пети заравяли мястото и т. н. Жените, които имали деца кърмачета, сегис-тогис се отдалечавали в съседните градини да нахранват децата си, които лежели в люлки, закачени по сливите, и след това пак се връщали на работа...

В течение на *един месец* (км) християнското население, състоящо се от 60 къщи, извършило следните работи: изхвърлило и насипало 520 куб. м пръст и чакъл; разбило 504 куб. м канари; направило 620 куб. м подпорни и хоросанени оградни стени; издигнало 450 куб. м храмови стени, дебели 1 м; обработило и изгладило 102 куб. м мраморни корнизи, рамки первази и стълпове; приготвило и прекарало отдалеч 48 000 оки вар, 700 товара плочи за покриване и постилане. Доставило още дървета, железа, пирони и други материали. През зимата 1834—35 г. хаджи Златил изработил иконостаса и другите дървени части. Църквата „Св. Атанас" е дълга (без олтарната изпъкнатина) 15,30 м и широка 10 м. Височината от пода до върха на средния свод е 8,5 м.

Трите сводове се подпират на два реда мраморни стълбове на брой шест. Покритите корнизи (стрехите), рамките на прозорците и вратите и вънкашните ъгли на стените са направени от дялан и изгладен мрамор. На вратите и прозорците рамките са от цели мраморни камъни"... „Стотини ръце работили и се мъчили, докато тая огромна тежка маса се изкачи на 10-метрова височина. В тая работа взели участие и мъже, и жени и слаби деца."

При цялото, така картинно описано напрежение и при доказаните добросъвестност и ентусиазъм не липсвали и други, чисто човешки, дори хумористични моменти... „И през най-усилената работа уморените вече „отцепници" зели да „хайлязуват" и да се крият по баирите. Тогава главатарите условили за 200 гроша Дели Суля (прочут кабадаия и строг селски забитин) да „вкара в път" всички, които „колчили" и бегали от работа."

Колкото големи били усилията на народа по изграждането на личните и обществените сгради и съоръжения, не по-малка била радостта и гордостта след тяхното завършване. Общата радост била изразявана на урежданите празненства, освещавания и др. Заслужен дял в тържеството имали и най-главните сътрудници — майсторите-строители. След построяването на църквата Св. Константин и Елена в с. Момчиловци (1836 г.)... „Майсторите и работниците, углаве с башмайстора Манол, играли хоро, като всеки от тях *дълго размахвал инструментите, с които работил* (км) (било чук, мистрия, аршин и др." [49]

В много от тук дадените — бихме казали наивни, естествени — описания лъха неповторимият дух на едно близко до чувствата ни минало. Славянското добронравие, сърдечност и дух на колективност са съчетани с енергия и упоритост, когато се отнася до изпълнението на дадена дума, до помощ на близкия и за общественополезни дела. Тези качество и днес не са чужди на нашия народ.

Дюлгерлъкът в Родопския край

Неповторимите по своята изразителност, логичност и здрава връзка с природата творения на Родопската архитектура са дело на многобройни, предимно местни, известни и незнайни майстори-строители.

Ограничените възможности за прехрана и разгънат земеделски поминък при суровите климатични условия, както и отдалечеността от по-големи търговски, политически и културни средища били причина значителна част от населението на Родопския край да търси препитанието си в т. н. „дюлгерлък". С дюлгерлък се занимавала голяма част от мъжете, предимно от християнското население, много по-малко от българите-мохамедани и почти никак от чуждоземното турско население. За процентното участие на майсторите-дюлгери между останалите занаяти от интерес са някои запазени сведения. През 1860-61 г. в Чепеларе започнал строеж на втора черква. „За направата на черквата Св. Богородица се трудили . . . само жителите на Белювската и срещна махала. Тогава населението на тия махали било около 250 души. От тях били зидари само *15—20 души* (км), които извършили изкуствените съоръжения (зидария, иконостас и други дървени работи)." [17]

Близък до посочения процент на майсторите-дюлгери към останалото население е и този, даден от Ст. Н. Шишков в студията му „Устово". [50]. Отбелязва се, че „20 % са калайджии, 10 % бакърджии, 20 % шивачи, *20 % зидари дюлгери*, (км) 20 % търговци, 6 % скотовъдци и земеделци и останалите разни занятия."

Д-р Д. С. Пасманик [44] отбелязва в една своя статистика за Рупчоската околия, че . . ., 9 % се занимават с домостроителство — дюлгерлък . . ., 3,4 % се занимават с дърводелство . . ." За с. Ковачевци—Неврокопско, се казва: . . . „Мнозинството от жителите му са дюлгери, които по-голямата част от годината прекарват в чужбина." [60]

19. Част от Агушевия конак в с. Могилица

Големите професионални способности и висок морал на родопските дюлгери били причина районът им на творческа дейност далеч да надмине границите на Родопската област. От наличната литература се вижда, че родопски дюлгери са работили в Гюмурджина, Сер, Скеча (Ксанти), Солун, Одрин, Мехри, Дедеагач, Драма, Фере, Енидже, Пловдив, Станимака, Бургас и техните райони, а творческата им дейност отивала и много по-далеч — до Мала Азия, Македония, Сърбия и Румъния. Дюлгерите горещо обичали своята благородна професия и „само дълбоката старост и неспособност за никаква работа може да задържи родопския дюлгерин в дома си". [56]

Особено търсени и ценени били родопските майстори на остров Тасос. Връзките с този остров датират от твърде далечно минало . . . „През втората половина на XVIII-то столетие островът бил нападнат от пирати, които ограбили и изгорили всички заселища . . . За да не бъдат повече обезпокоявани от пиратите, ташовци решили да

построят новите си заселища по-далеч от морския бряг; и понеже им трябвали зидари, те помолили родопските рибари при Портолагос да им найдат такива... На острова дошли да работят зидари от всички Ахъ-Челебийски села, но корен хванали само Чепеларци... *В течение на 125 години* (км) няколко тайфи чепеларски зидари всяка зима работили в Ташос... *Всички обществени и частни сгради в Ташос са изградени от чепеларци* (км).

Също и малкото пристанище. Майсторите и предприемачите хаджи Радко, Стоян Пепелановски, Сава Киряков, Атанас Дойчин Стракунев, Диню Ст. Пепеланов Манол Димов и други се ползували с голямо доверие и влияние в Ташос. И това влияние и доверие трая до 1913 г... Когато избухна гръцкият бунт през 1821 г., в Ташос работили 16 чепеларски зидари и шивачи." [19]

„Десетина зидари *по наследство* (км) отиваха чак в остров Ташос, работеха там през есента, зимата и пролетта, а през лятото си идваха и прекарваха в селото си, заети с малкото земеделска работа: коситба и прибор на сеното, жътва, вършитба и приготвяне на дърва за гориво на семейството през дългата планинска зима." [62]

20. Еркер от Агушевия конак в с. Могилица

Тук е важно да се посочи, че понятието „дюлгерлък", що, се отнася до родопчани, далеч не се покрива с много по-тясното ново понятие „майстор-зидар". Родопските майстори всестранно познавали своята професия.

„Родопският дюлгерин едновременно е и зидар за зидане на каменни и тухлени зидове, и покривач на плочени, керемидени, дъсчени и сламени покриви, *и стругар-майстор на всички дървени и дъсчени части* (км) в една каква и да е сграда, а най-после е и добър СОВАДЖИЯ-лепичар за лепене и измазване стени с вар. На тая енциклопедичност родопският дюлгерин се научава още от дете-чираче. Поради това, когато наемат да строят някоя сграда: къща, плевня, черква, джамия, дюкяни и пр., уславя се изцяло от едни и същи майстори да се довърши от същите докрай, т. е. и каменната, и дъсчената ѝ част с лепежа ѝ." [56] Родопските дюлгери успешно изработвали и оформявали елементи и детайли и на вътрешната архитектура (фиг. 21).

Изучаването и прилагането на „дюлгерлъка" било съпроводено с всички строги правила на чинопочитание и постепенен възход, така характерни за нашето Възраждане. Само по този път били възможни постигнатите успехи и високо уважение, с което самородните наши архитекти се ползували.

Покровител на дюлгерския занаят бил Св. Тома. В една от неговите икони от пазарджишкия художник Стефан Андонов (около 1840—1878) в Райковската църква Св. Неделя са нарисувани и инструментите на светеца, който бил зидар: тесла, пергел, линия, особен отвес, прав ъгъл и макара с навит конец. [10]

Типични за обичаите на епохата са някои откъси от запазените РЕГУЛИ[1] НА ДЮЛГЕРСКИЯ ЕСНАФ В БРАЦИГОВО, 1845 іануарія 18 ден.

---

[1] Правила.

Съгласно тези '„регули" майсторите-строители трябва обязателно ... „Да си знаят пира (угощението) С͞ТИ ѲОМА ... Младите да имат на старите „евлавието" (страхопочитание) ... да не си зимат момчетата."

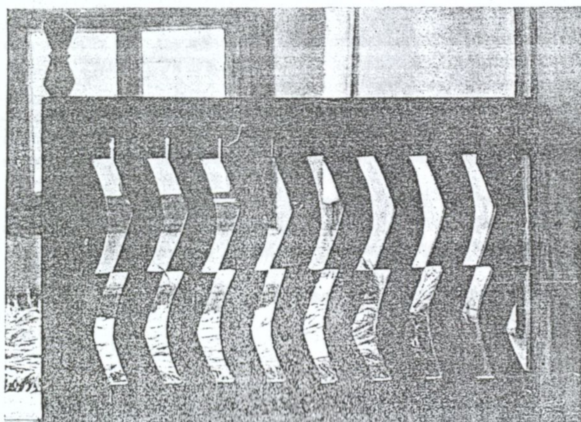
Еснафът следва да плаща и различни такси: завършване на 3 години чирашка работа = 25 гр БАШКАЛИК (такса за произведен майстор). Също така „Ако има некое майсторско дете, нека баща му го извади майстор гр. 12, от вънка некой да дойде у иснафа да влезе без измет нему повече гр. 60 така му е регулата, а кой са непокло(ня)ва на тоя път имат майсторето изин иснафски и *да го бият и да го затварят, не може на иснафа ни забитин да каже* нищо." (км) [2]

Характерните белези на нашите по-стари нрави, свързани със задругата, са свойствени и на дюлгерския еснаф. В по-старите времена ясно подчертан е стремежът към демократични отношения, колективен труд, справедливо разпределение на припеченото според знанията, възрастта и характера на работата. Справедливо става и съответното заплащане, при което не се чувствуват себичните елементи на развиващите се по-късно влияния на постепенно проникващите капиталистически взаимоотношения.

Майсторите-дюлгери „На чужбина образуват големи или малки дружини (от 3—4—5 и повече чифта) или, както те ги наричат, чети, тайфи ... образуват същинска задруга." [56]

Най-опитният майстор става устабашия — той е фактически управител на четата, обаче все пак *се съветва и взема мнението и съгласието и на другите* (км), макар и всичките *доброволно* (км) да му са подчинени ... Всяка дюлгерска чета си има своя ЮРИЯ, както казват те, на селата или покрайнината, дето са свикнали да отиват и работят занаята. *В юрията на една дюлгерска дружина друга не може да се наметне на пазарлъка и отнеме с намаляване или друга хитрост условена или ангажирана работа* (км). Ако се случи подобно нещо, тогава спорът се разглежда от еснафското настоятелство или събрание, *когато се върнат в село* (км). Наказанията, наложени на такива нарушители на взаимните интереси в един или друг случай, са безапелационни. Те се състоят от изключване от дружината на виновния майстор, изключване от еснафа, налагане парична глоба за в полза на еснафската каса или за черквата и училището, *общо презрение* (км) и др. т. В еснафските събрания се разглеждат и всички недоразумения и спорове, изникнали между майстори било в самите чети за нещо, когато са били в чужбина и устабашията е бил безсилен да изглади, или пък спорове между устабашии и членове-майстори в четата; или пък между чираци и калфи и техните майстори." [56].

След успешното завършване на възложените работи за запазването на „тайфата" и за укрепването на нейния морал от най-голямо значение без съмнение е бил въпросът за справедливо

21. Дъсчен парапет от с. Устово

22. Изглед от с. Райково

разпределение на придобитите блага. Интересни сведения за това се дават от Неделев и Ст. Н. Шишков.

„Възнаграждението им се определя *от всичката дружина* (км) в началото по общо съгласие, като се гледа на физическата им сила, работата им и възрастта им“ . . . „Първомайсторът работи заедно с дружината, но се ползува на повече почивка от другите и по-избрана работа. *Той прави планът на сградата* (км), указва кое как ще се работи.“ [40]

„Печалбите се делят различно между участниците в една чета по взаимно съгласие и споразумение. Някъде (напр. в Тасос, Мехри и др.), като дойде време да се връщат в домовете си, предварително си виждат сметка. На добитъците, ако всички майстори имат такива, не отделят в пари нищо, освен дето са ги хранили от общите печали. На чирачетата дават *половината* (км), отколкото се пада на майсторите, а последните с устабашията си разделят по равно всичко припечелено, след като си извадят разноските. На устабашията като възнаграждение придават по нещо отгоре или пък, ако има чирак, за последния отделят равен с майсторите дел. По такъв братски начин се разделят разните бакшиши, които дюлгерите според обичаите даряват, каквото ризи, кърпи, платове разни, плодове и др. т. В некои места в делнични дни чираците като пасат конете (а некога и самите майстори използуват делничните дни в такава работа), събират тъй наречения ТАРАШ — остатъка, след като стопаните са прибрали произведеното — от плодовете и други растения, каквито в изобилие стават в страната (напр. в остров Тасос и Мехри маслини, в Дедеагачко паламуд, в Султанерско и Кърджалийско орехи и пр.) и това се счита като обща печалба и се дели тоже поравно между всичките или пък по предварително споразумение между членовете на дружината събраното си остава за сметка на всекиго поотделно, колкото си е събрал.

Чирачетата се уславят годишно и след 3—4 години чиракуване според похватът и умението, което са придобили, стават калфи, на които се плаща наполовина — половинари (Неврокопско), или пък от три едно, ючтен бир (Ахъ-Челебийско).“ [56]

Упорит и тежък е бил трудът на родопските майстори. „На чужбина *те работили по 16 часа през денонощието* (км) и с труда си не само че прехранвали себе си и добитъка (коне, мулета и овци), но и спестявали и доста пари, с които плащали данъците си, подържали семействата си и куповали *делове от планините.*“ (км) [19]

Полъхът на настъпващите по-късно капиталистически производствени взаимоотношения дава своя отпечатък върху така описаните идилични взаимоотношения между майстори, калфи и чираци. Появява се стремеж за по-големи печалби у по-висококвалифицираните майстори-ръководители . . . „Има и други случаи, когато един или двама майстори се уговарят и си приберат и условят предварително, които си искат и аресват, други майстори с чираци и добитъци или без такива, *определят им надница* (км) каква да им плащат през времето, когато са на чужбина, или пък *некакъв процент* (км) от всичко спечелено ще им дадат и по такъв начин всички други участници в четата се явяват като *наемни работници* (км), но и в такъв случай автономността пак в известни отношения помежду им е спазена.“ [56]

„Некои от тези първомайстори (особено в последно време) си уславят *с надница* (км) дружината си, всекиму според умението и работата, а тем каквото остана на края от направените постройки. В последния случай *те са като предприемачи* (км), от което често пъти и изгубват. *Обаче има опитни и вещи майстори, които с такава математическа точност умеят да пресметнат и най-сложните и големи постройки* (км), щото знаят какво ще спечелят и винаги печелят. Не е редкост в средните Родопи да намери човек в всяко българско село, гдето има повече дюлгери, майстори без никакво техническо образование, често пъти и съвсем неграмотни да *умеят да чъртаят планове* (км) и строят постройки, които очудват всекиго по своята симетрия, изглед, вкус и здравина. Най-много тукашните майстори се отличават на *каменни сгради, мостове, черкви, маази, джамии и др.*“ (км) [40]

Общото мнение в миналото било, че поради по-високата необходима квалификация за дюлгерската професия, материалното положение на тези занаятчии било, общо взето, добро. Разбира се, това било в зависимост както от успешното организиране, изпълнение и завършване на обектите, от стопанско-икономическата обстановка на времето, така и от личните качества на майстора. За известни материални несполуки без съмнение са играли роля несигурността и рискът, поемани при по-късната капиталистическа действителност и конкуренция. Интересни са сведенията за майстор Филю Корбашиев, който „имал златни ръце, но бил лош в търговските сметки, та останал цял живот друг да го командува“. [49]

„Говори се — казва Неделев — че дюлгерите като занаятчии стоят някак по-добре поминъчно... При все това скудното възнаграждение на дюлгерите (надницата им никога не минува от три лева нагоре с много малки изключения), мъките, които претърпяват те физически, странствуванията им и др. под., правят и тая класа от местното население една от мъчно поминаващите, и в много случаи *и те са* за *съжаление* (км). Само съвършено строгата пестеливост може да крепи един средня ръка среднородопски дюлгерин *да поминава днес за утре* (км), без да може да скъта нещо за черни дни“. [40]

Като средища, които са давали особено изтъкнати строителни майстори-специалисти, били селата: Югово, Чепеларе, Широка лъка, Чаушово, Кованлък, Ковачица, Момчиловци, Райково (фиг. 22), Смолян, Габрица, Смилян, Стойките, Фатово, Серафимово, Арда, Соколовци, Чокманово и мн. др. Известна е и Брацигсвската строителна школа.

Накрай ще посочим някои запазени сведения за по-изтъкнати майстори-строители от Родопския край[1]. Техните имена наред с тези на даровити майстори-строители от другите краища на страната ще могат да бъдат ползувани при една бъдеща разширена История на нашата по-стара архитектура и строителство.

Уста Илия Панайотов от Павелско. *Уста Васил Димов* от Югово — строил църквата Св. Богородица в Устово и величественият мост при Бачковския манастир, отвлечен по-късно от реката. *Велю и Митю Кирякови* — строители на втората църква в с. Чепеларе. *Уста Петко Делев* от с. Габрово — Ксантийско, работил в гр. Ксанти, в Тракия, Македония и Румъния; строил

[1] Особено богат списък на имена и сведения за майстори-строители от Брациговската строителна школа е даден в труда на П. Бербенлиев и Вл. Партъчев. [9]

забележителни сгради и засводени черкви, между които една от първите градски черкви в Чирпан, черква в с. Зърново — Македония, и др. [44] *Майстор Дамян Дойчев Каров* от Широка Лъка, градил църквата Св. Богородица. *Петко Каров* — син на майстор Дамян от Широка Лъка. *Стойо Петков Каров* от Широка Лъка — син на Петко Каров. *Тодор Посрев,* работил като главен майстор с майстор Дамян. *Майстор Филю Корбашиев. Гочо Велев* от Смолян, работил в Ксантийско. *Костадин Доньоолу* от Смолян, работил в Ксантийско. *Димитър Костов Кетев*, работил в Райково и др. *Димитър Дечев Сивков*, работил в Райково. *Кольо Тодоров Кетев*, работил при Д. К. Кетев. *Майстори Кафелов и Мечкаров* от с. Левочево. *Уста Христо Вълковски*, строил църквата Св. Никола в с. Арда. *Майстор Тодор Стоев*, строил църквата в с. Смилян. *Гочо Семерджиев и Лазар Кьоровски* от с. Чокманово. *Устабаши хаджи Маргарит Дичев* от с. Райково, строил в 1870 г. манастира Св. Атанас между с. Райково и с. Чокманово. *Устабаши Стойо Болевски,* построил църквата Св. Богородица в с. Серафимово, а така също джамиите в с. Елховец и в махалата Уатаклар в гр. Кърджали, дибоите в Рудозем и др. Кольо Рабиша от с. Серафимово. *Устабаши Вълчо Караманолов* от с. Серафимово. *Уста Вълчо Енев* от с. Фатово. *Майстор Манол* от Дебър, построил през 1836 г. църквата Св. Константин и Елена в с. Момчиловци. *Майстор Велю* от с Чепеларе, работил през 1837 г. по линията на строящата се железница Цариград — Пловдив — София. [19] *Майстор Стоян Дрельов* от с. Ковачица — Неврокопско, строил в с. Батак, и др. *Майстор Харалампи Попов* от гр. Смолян, строил зимните Агушевски конаци в с. Могилица. *Майсторите Марко и Петър*, навярно от Пещера, построили през 1813 г. църквата в с. Батак. *Майстори Хаджи Радко Стоян Пепелановски, Сава Киряков, Дойчин Стракунев, Диню Ст.Пепеланов, Манол Димов* работили на остров Тасос.

Дюлгерски език

Особено интересен, непосредствено свързан със строителството и конструкциите на старата Родопска архитектура, е употребяваният от майсторите-строители явен и „таен“ професионален език. Изтъкнати наши родоповеди с похвално усърдие в отделни свои разпръснати публикации са засегнали интересни подробности и са публикували отделни думи. Ние се постарахме да съберем наличните материали — скромен фонд към нашата езикова и народностна култура. Много от красивите родопски наименования биха могли и днес да получат признание и разпространение. По тези материали могат да се направят интересни изводи и за пътя на някои влияния в Родопското строителство и архитектура.

„Тайният“ дюлгерски език е свързан предимно с майстори-строители, които са идвали в Родопския край от Македония. В първоначалните си родни места те били в тесен допир с албанските и гръцките покрайнини. Наравно със своя собствен голям строителен опит и традиции тези майстори без съмнение били под влиянието и на близките им чуждоземни краища. „Доколкото можах да разбера, дюлгерският език е един от най-богатите с думи между нашите еснафски езици. За допускане също така е и туй, че този език може би се говори или знае повече от ония хора, които говорят и знаят еснафски езици, тъй като дюлгерите са много голям еснаф и от тях рядко има някой, който да не знае повече или по-малко дюлгерския език. Като казвам „дюлгери“, аз разбирам тук само дюлгерите от Македония, в това броя и брациговските (вж. Сбм XII—28—50), тъй като другите български дюлгери не се знае да имат някой свой, еснафски (не опачен или пословечки) език. “[12]... “Пак същият майстор ми разказваше, че сега в София, гдето работят *гьотуря* (км), няма нужда толкова от техния език, но в по-предишно време, когато са работили в Македония на богаташите турци, и то *само за прехраната* (км) и за една нищожна денна плата, гледали са колкото се може по-полека да работят, за да имат случай повече време да се хранят и за същата работа повече пари да вземат. За достигането на тая цел дюлгерите рабо-

тели едвам-едвам, кога няма кой да наглежда, а види ли някой от тях, че иде господарът или някой негов човек, който да е заинтересуван да се работи по-бързо, той изведнаж ще каже да чуят и другите: „гу̀рат ма̀нукот“ (иде господарят) и всеки вече ще знае, че трябва да се работи по-бърже“ [12]. По идването на майстори от Македония в Родопския край С. Аргиров отбелязва следното:

„Преди 150 години, според г.. Гаджов, 70—80 челеди от Костурските села Галище, Сливница, Омутсково... и др... се пресилили в Брацигово... Те прииждали в продължение на десетина години... В Брацигово, както е известно, говорят две наречия: костурско и родопско... Забелязва се, че „арнаутите“ се срамуват вече да говорят костурски особено пред чужди хора, та родопското наречие взима връх... От материалите, които аз съобщавам, изглежда, че брациговският дюлгерски език е изобщо най-богат таен език... Като резултат на моите изследвания се оказва, че 147 думи са албански, *138 — домашни с условно значение* (км) или новообразувания, 30 — гръцки, 7 — румънски, 4 — цигански, 4 — италиански и 2 — испанско-еврейски.“ [1]

Брациговският дюлгерски език, който от самото население се нарича МЕЩРОВСКИ, доколкото можах да разпитам, освен между зидарите в Брацигово се говори и в Пещера, и в с. Козарско. [1]

Говорейки за Брацигово, К. Иречек пише:

„Любопитни са и жительете (2829 д.), които се разделят на стари родопски домородци и македонски преселници... По тия места общепризнат е „дюлгерский език“ на брациговчанете. Записах си един ред думи от него, които показват, че той съдържа пълно албански елементи, и то от южното наречие на тоските, после гръцки или *чисто условни* (км), като известните жаргони на някои отделни съсловия в Западна Европа.“ [27]

За „тайния“ дюлгерски език говори и Ст. Н. Шишков:

... „И Ковачовските дюлгери в своите помежду си сношения тоже си служат с таен дюлгерски език, тъй разпространен и известен и в много други наши покрайнини, дето има тоя род занаятчии.“ [60]

А ето и събраните думи, спадащи според авторите-събирачи към тайния дюлгерски език:

балта — приготвяне кал за градеж или лепеж
бистра — стъкло за прозорец
бе^{а}л — вар
буфѐла-и — господар, стопанинът на къщата
бабка — джамия
бланчосам — дялам
бърам — работя
варнува́ту — заход, отходно място
грѐнду — дюлгерин, зидарин
грѐнд'у-фци — дюлгери, зидари
гло́мба — копае, дълбае
гур-и — камен
глу̀ф — комин
гу̀рач — камък
дру́ну-и — дърво, дървета за градеж
дера̀ — врата
дзи́рка — прозорец
дра́са — дъска
дре́бнаджия — дограмаджия
же'лка — фурна
зиго́ — терезия, нивелир
ио'ни — дялай, сечи
карке́лья — вар
ка́чувица — стълба, скала за изкачване
льу́га — лопата
ме́штра — майстор
мищупи̇̀iа — къща, сграда
ме́трач — инженер, архитект (всичко мери с метър)
мур — стена
пѝла — трион
пли́тар — кирпич
пльу̀овец — кирпич
прѝун — трион
ра̀мен — чардак
ра̀мна — калдъръм
ра̀мнио — таван
ске^{а}парна — тесла
стис — зид, дувар на къща, ограда и пр.
сакави́ца — брадва
ске́пар — тесла
тра̀чку — трион
тепа́лка — тесла
ти́ра — врата
трън — пирон
уря — туря, поставя
харе́й — здрав каменен зид
че^{а}нта — ъгъл на зида
шкипа̀р — тесла
шиле^{а}сту — пирон, гвоздей
шурупойка — керемида за покрив, плоча
шти́ца — дъска
шипо́ри — керемиди
шупо́рка — керемида
щис — зид, стена, дувар
щапи́е — къща

В посочените „тайни“ думи е безспорно участието на думи от чужд произход (предимно албански и гръцки). Безспорно е обаче и участието на думи от старобългарските говори като: МЕ́ТРАЧ, ГРЕ́НДУ, ГРЕ́НДУФЦИ, КА́ЧУВИЦА, ГЛО́МБА, ТЕПА́ЛКА и др.

Богат е и изборът на думи, причислявани към „обикновения“ дюлгерски език на родопските строители:

аттóре — често пъти казват на етажа със стаите за живеене и работене

бадатие — гл. ЧИТ

бўже^{а}к — място до огнището за гостенина или за най-стария от домашните

вйтви — борови тънки пръти, употребявани при изплитане на плет

гач'уве^{а} — дървени куки по стените за окачване на разни предмети

гра́де^{а}ш — материал за ограждане на градини, ливади и др.

го^{а}ръ^{а}м — дъб, дървото на дъба

дулмо^{а} — зид, който служи за подпора на пръстта при наклонен терен. Прави се обикновено по-дебел

дйвница — малка обла дупка в стената при пещта. Служи за дневна светлина зимно време в огнището, когато прозорците са затворени с капаци

духла́ — четвъртити дупки в горната част на комина за излизане на дима

дюзме — ограда от плет, подпряна с прекулници (гл. „прекулници“)

дймитна пле^{а}те^{а}ница (Димитан плет) — плет, направен от здрави вертикални колове, забити на 2—3 м, с хоризонтално наковани тасми. На тасмите се оплитат нагъсто в кръстосан вид дълги тънки пръти

дасче^{а}ни́ца — ограда от груби и дебели дъски, изостреии отгоре

д'узмо^{а} — гл. Дасченица

ж'о̀^{а}рди — гл. Тасми

зане^{а}налки — гл. СИРМЕ

за̀слуне^{а} — каменни плочи в огнището, които ограждат жарта да не пада върху пода

ко^{а}ща — сградата или помещението за живеене

куйтлук — място; място в някоя полянка по склон или в някоя долинка, запазени от вятъра

кошаци — дървени пречки (пояси), вградени в каменни зидове

кукал'ки — закачалки, на които се закачват зобилниците на конете

канат — дървена вратца или капак на прозорец.

кашло — колиба

калапна́ти камъни (капаци) — по-големи камъни, покриващи каменни зидове.

кундилек — късо отсечено дърво

капушкъ^{а} — стряха на сградата

калъпи — кофраж на мостови дъги

клет — пруст, отделение за кътане на покъщнината, дрехи, завивки и др.

къук — кухина на дърво

к^{ъ}аркѐл — ключалка на врата

круфьо'^{а} — периферия на покрива на къщата

л'аф — долният етаж, който е отреден само за добитъка и приборите за обора

липидъ^{а} — тънка плоча

лонджьа — еснафско събрание

мо^{а}ка — движимият и недвижимият имот, припечелен със собствен труд от един стопанин и неговата челяд

мусандра — стенен шкаф за съхраняване на съестни продукти или дрехи

мандал'ки — дървени оковки за затваряне на вратите

мущурак — заход, клозет

нажѐ^{а}к — малка брадва

насо́сат — удължат, продължат при сглобяване

оде^{а}р — къщен открит долап, където се държат постелки, т. е. издигната пейка за сядане

подник — долният етаж, който е отреден само за добитъка и приборите за обора

пизул — полица, на която стои газеничето (по стената на пещта)

по̀пуве^{а} — подпиращи покрива вертикални греди

пле^{а}те^{а}ница — плет, който се състои от не много дебели, но не и тънки дъбови колове, наредени един до друг по на 10 см, забити в земята и изострени на върховете

пре^{а}пле^{а}тка — дълги тънки пръчки, оплетени по вертикални колове (за огради и др)
пре^{а}кул'ници — полегати колове, забити здраво в земята, подпиращи огради от плет
попрелка — взаимопомощ при изграждане на жилища и други сгради
прòлука — отвор на плет (за минаване)
прѝнга — дървен тесен мост на река. Дърво, прехвърлено през малка рекичка или дол, толкова широко, колкото да мине един човек
паратир — прозорец
подград — контрафорс
ракли — дупки в стените, в които се поставят приборите за добитъка и обора
рѐме^{а}не — гл. Тасми.
сирме — дървена обковка на врати откъм вътрешната страна.
сóхи — полегати чаталести колове, забити здраво в земята, подпиращи огради от плет
соваджия-лепичар — майстор, който лепи и измазва стените с вар и глина
смо^{а}рч — вид варовик, туф
со^{а}лп — кол за побиване на плетища
сто^{а}ран — (от стръмно). Стръмнина на някое място
слѐ^{а}ме^{а} — дървена греда за строеж
стръ^{а}га — вратата на овча кошара, през която се прекарват овцете една по една за проверка
сво^{а}ртище — сградата, в която живее семейството и „къта всичко що е необходимо за живеене“ [10]
скáличка — стълбичка, по която се слиза и качва за горния етаж
тасмѝ — тънки прави, издялани в плосък вид и дълги десетина метра елови младочки. Употребяват се при направа на дървени плетове
тачкъ^{а} — кука, закачалка
тикал'ница — плочесто място
хало^{а} — заход, клозет
пап — дръжка на брадва, мотика, лопата, чук и т. н.
читле^{а}м'о^{а}, чит — стена с паянтова дървена конструкция, обкована с тесни ивици прости дъски или плет и замазана с глинен или варопясъчен разтвор

С красива, близка до сърцето ни изразителност, са думи като: СВО^{а}РТИЩЕ, КУКАЛКИ ПОДНИК, ЗАСЛУНЕ^{а}, ДЍВНИЦА, ДУХЛА, ВИТВИ, ПОПРЕЛКА, КЛЕТ, ДАСЧЕ^{а}НИЦА ПОДГРАД и др.

По въпроса за „тайния“ и „явния“ дюлгерски език според нас могат да се направят следните заключения:

1. За местните родопски жители наименованията, употребявани от майсторите, дошли от Македония, са били дотолкова „тайни“, доколкото са имали чужд, неместен произход. Ето защо може би не е правилно да се говори за „таен“ език освен в случаите, когато майсторите-преселници, употребявайки чужди думи, съзнателно са искали да прикрият известни свои мисли и намерения.

2. Както в „тайния“, така и в „явния“ дюлгерски език, са налице думи с голяма изразителност и благозвучие. Такива думи би трябвало при подходящи случаи да бъдат върнати към нов живот.

3. Явно е също и голямото влияние на майсторите-дюлгери от македонските краища (Костурско и други)[1]. Тези майстори без съмнение донесли със себе си влияния както по конструктивното, така и по архитектурното оформяване от родните им места и от близките чуждоземни покрайнини.

Ето защо смятаме за правилно, когато се говори за влиянието и отражението на Родопската архитектура върху Беломорието, Мала Азия, остров Тасос и др., т. е. от Родопите към север, изток и юг, да не се пропускат и явните влияния върху нея откъм запад и югозапад. Така ще може все по-пълно да се изяснява проблемата за характера и спецификата на Родопската архитектура.

---

[1] Особено богат речник на думи от езика на родопските майстори-дюлгери е даден в труда на арх. П. Бербенлиев и Вл. Партъчев — „Брациговските майстори-строители през XVIII и XIX в.“ София, Техника, 1963.

Строително изпълнение, разпределение и пространствена композиция на родопските сгради

Строително изпълнение, композиция и детайли

. . . Сину Тóдуре^{а}, Тóдуре^{а},
Щу книга пе^{а}ш и плàчиш,
Се^{а}рмьò^{а} ли нéмаш кисьò^{а}на,
Кò^{а}ща ли нéмаш градѐна,
Гиздѝлу ле^{а}ту, кувàну?

(Родопска народна песен)

Непреодолимият стремеж на българина към собствено жилище е особено силно проявен и сред родопското население. Строежът на собствен дом е бил въпрос, свързан със задоволяването на най-необходимите нужди, а така също и с въпроса на престиж и чест за даден домакин или семейство.

„Въобще Среднородопското население има тоя обичай, че всекой момък трябва непременно да бъде господар и стопанин на къща за свое живелище, ако иска да се задоми, па бил строил нова, купувал или имал по наследство; инък *такъв момък ни една мома не ще приеме за свой другар и ни едни родители няма да го допуснат за зет* (км), освен ако нямат момче, та го приведат в къщата си на ПРИВЕТ. От 10—15 до 25 и повече годишна възраст единствената грижа на един момък е къщата.“ [51]

Прекрасно е отразена тази най-важна грижа и в други родопски народни песни:

„Сóвни -са, сóвни, нòштеа-ле^{а}
Ни сòвнува -са,
Чи-Юнàк мѝсли, ноштеа-ле^{а},
Рàну да рàни
Ф-гòра да ѝде^{а}, нòште^{а} -ле^{а},
Ф-гòра зе^{а}лѐна
Дарвé да деàла, нòштеа-ле^{а}
Кòшта да градѝ.
Мумà да-зѝма, нòште^{а}-ле^{а}“ ... [40]

В безсънните нощи на бездомния младеж като че ли ясно проблясва образът на бъдещата къща, изградена със стройните стволове на родопските борове и ели, украсена с ковани или лети „гиздила“. Родопчанинът вижда своя дом не като гола конструкция, а търси и естетически моменти от по-висш порядък.

А. ОБЩО СТРОИТЕЛНО ИЗПЪЛНЕНИЕ

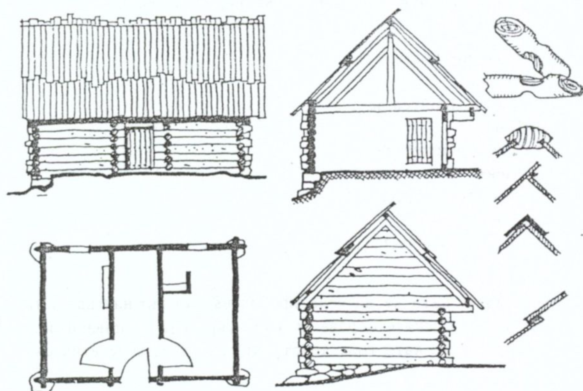
Безкрайните родопски гори от бял и черен бор, ела и др. напълно са задоволявали още от най-стари времена нуждите от основния строителен материал — дървото, с който една сграда е могла да бъде издигната от основата до покрива. Така били строени и най-ранните родопски сгради, предимно т. нар **„колиби“** (фиг. 23).

Стопанинът и строителят избирали подходящо място за строеж. „Изобщо се избира мястото за колибата да бъде всред работната земя, да е близо до вода и гора, да е на ПРИПЕ^{а}К, т. е. към юг обърнато и в същото време на куйтлук място, т. е. в някоя полянка по ребрата на склона или в някоя долинка, дето не хваща силен вятър. Пространството, което заема цялата колиба-постройка, е от 100—300 кв м. В нея, т. е. под нейния покрив, трябва да се побира и челядта, и добитъкът, особено едрият, а отгоре на това да се къта и покъщнината, и храната.“ [55]

Най-старите колиби били изградени изцяло от „неотесани и небоядисани пънье или груби греди“ [27] — (фиг. 24). Традицията на цялостния масивен дървен строеж била запазена и в по-нови времена особено при изграждането на мандри в самите недра на планинските гънки. Много интересно описание на такова строителство е дадено в труда на В. Дечов „Среднородопско овчарство“ [15].

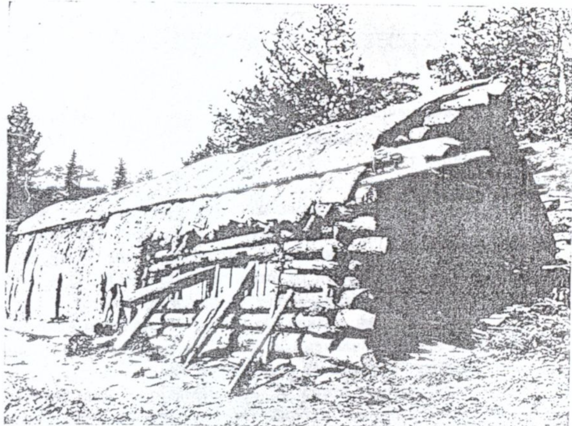
„Работниците най-първо изравняват мястото и *досурнуват* (довлачват) дърветата. Сетне отбелязват на изравненото място четирите ъгъла (кюшетата) на сградата и поставят на определени точки големи камъни.

Ако мандрата ще е 10 метра дълга и 5 метра широка, дърветата се разсичат на равни части, но така, че *дърветата за късите страни да бъдат по* $5\frac{1}{2}$ метра, за дългите по *12 и повече метра* (км). Краищата на приготвените обли дървета се *всичат* (врязват) по малко от двете противоположни страни, т. е. правят на тях половин жлебове. След това работниците захващат да *включват* (км) мандрата, като гледат да няма големи междини (аралъци) между дърветата. До $1\frac{1}{2}$ или до 2 метра височина късите дървета са еднакви на дължина, а от това стените стават напълно отвесни (перпендикулярни) към уравненото място; но *оттам нагоре дърветата на късите страни се поставят постепенно по-къси, докато на върха съвсем се изгубят* (км). Дърветата на дългите страни се *складат* (струпват) без прекъсване на постепенно скъсяваните къси дървета, докато последните две дълги дървета от противоположните дълги стени се срещат на върха. Така се образува покривът, който по всичко прилича на покривите, наречени *калкан*. Понеже мандрата е дълга 10 метра, а дългите дървета са 12 и повече метри, то върховете им стърчат

23. Колиба при Св. Петка—Родопите

24. Дървена мандра — блоков строеж

много навън и образуват един вид *широка стреха или сайвант* (км). Мандрата и широката стреха са покрити с *елови кори, дълги по 10—15 метра и широки 60—70 см (км).* Корите се приготвят така: работникът отсича ела с малко редки и тънки клоне и я окастря. Сетне прави един разрез на кората по цялата ѝ дължина и я обелва така, както се одира кожата на говедо. *Обелените кори се свиват на валяци* (км), като бали (топове), аба, и се закарват на мандрата с мулета.

Извън корите на покрива са притиснати с напречни дълги жьорди (колове — бм), а около основите на сградата са изкопани окопи, за да изтича дъждовната вода."... „Покривката (корите) на сградата се разрушава в течение на една година, а дървеният скелет, ако е изложен постоянно на дъжд и сняг, изгнива в разстояние на 5—6 години" [15] — (фиг. 24).

С дървена блокова конструкция били строени не само мандри и колиби. В. Дечов, говорейки за Чепеларе, пише, че „на стъпалото под Марчовската махала, до самия път за Сивковската махала, била построена джамия от дебели греди и талпи и покрита с цепени дъски" [19]. За запазена къща в с. Райково от дялани дъски-талпи, строена преди 250—300 години, споменава и Васил Маринов [35].

За подобно и за друго строителство било употребявано голямо количество дървен материал който в миналото бил получаван без ограничения. И в по-нови времена, когато стопанисването на горите било поето от нашата държава, грижата за опазване на горите била обикновено формална, като с времето се отивало към все по-голямо унищожаване на горския фонд. Интересни са някои данни за минималните годишни нужди от дървен материал само за едно домакинство. ... „В Чепеларе има 400 семейства. На всяко семейство *годишно* (км) са му потребни средно по: а) петнадесет (15) кубически метра дърва за горене в къщи или всичко 600 куб м дърва; б) пет (5) дървета за постройки или всичко 2000 дървета; в) 10 дъски за постройки и други стопански нужди или всичко 4000 дъски; г) 30 жьорди за ограждане на ниви и ливади или всичко 12 000 жьорди" [14].

Необходимия за строителни нужди дървен материал населението лесно набавяло. „В по-вътрешните села, дето горите са по-запазени, селяните дялат дърветата (греди, талпи, мертеци, дабани и кушаци) и бичат дъски на бичкии с примитивни уреди" [28] (фиг. 25). А за Чепино се казва: Рядко е къща да си няма чарк в някой дол". [29]

В по-нови времена колибите вече се правят двуетажни, при по-тясно разграничаване на жилищна и стопанска част и с употреба и на други строителни материали — предимно камък.

Б. РАЗПРЕДЕЛЕНИЕ И ПРОСТРАНСТВЕНА КОМПОЗИЦИЯ

Усъвършенствуваните „колиби“, намиращи се непосредствено до обработваемата земя, били първообраз на по-късните къщи в градовете или по-големите селища. Тук ще проследим по-подробно тяхното устройство.

...„Колибата-къща изобщо е двуетажна сграда“... в преземието *„и четирите стени са каменни* (км) — от обикновени камъни, с кал градени, и на всеки 60—80 см височина (разстояние) в самите зидове прокарани и стегнати паралелно със зида дървени пречки-кошаци, които някъде се виждат отвън, *а някъде са вградени вътре в зидовете* (км). Дебелината на зидовете е от 60—80 см, но ако някоя от стените е ДУЛМО[а], т. е. *служи за подпора на пръстта при наве дено място* (км), тогава зидът се прави по-дебел.“

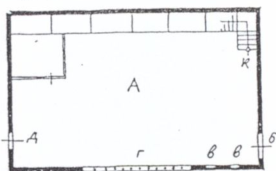
„Височината на долния кат (фиг. 26) е колкото един човешки ръст, обикновено 2 до $2^{1}/_{2}$ метра. Земята отдолу е изравнена и сбита, честиш постлана с плочи каменни или пък с калдъръм, за да не се рони. Вратата са обикновено еднокрили (б), но доволно широки, често пъти до 2 м широчина. На предната стена (Г) на горния етаж под самия му под е оставен отвор, дълъг от 2—3 метра, висок $^{1}/_{2}$ м и с дебели дървени пречки. Тоя отвор служи за проветряване и осветляване. По стените още при изграждането им остават отвътре дупки (в, в), които се казват ракли и служат за оставяне прибори за добитъка и обора.... На срещуположната страна оставят в стената и един вид малко прозорче, на големина толкова, че да не може да се промуши и влезе човек (д). Това е ПРО'ЛУФ, през който се изхвърля с лопата торът... Вратата се затваря отвътре със С'УРМ'О[а], което е дебело дълго дърво, вградено в стената (и) наполовина и се превлича посред вратата и забучва в срещната стена. В ъгъла срещу вратата има малка СКАЛИЧКА (к) — стълбичка, по която се слиза и качва на горния етаж. *Целият долен етаж (А) по тоя начин е отреден само за добитъка и приборите по обора* (км). Изобщо се казва ПОД'НИК, понякъде и Л'АФ (в някои

25. Българи-мохамедани в Родопите бичат дъски на ръце

26. Приземие на Родопска къща-колиба

ПРИЗЕМИЕ

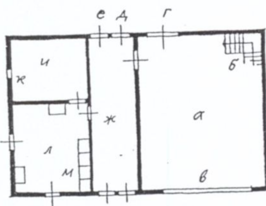

б - ВХОДНА ВРАТА
г - ОТВОР ЗА ПРОВЕТРЯВАНЕ И ОСВЕТЛЯВАНЕ
в - РАКЛИ
д - ПРОЛУФ
к - СТЪЛБА
А - ПОДНИК /Л'АФ/

помашки села и в Родопите). В тоя обор често пъти се държат нощe и овцете, ако са малко на брой, но ако са повече, стопанинът им прави особно помещение — С’А’О^{а}, която е с каменни стени, ниско на земята и с отделна стаичка за овчаря.“ [55]

За етажа се дава следното описание (гл. и фиг. 27)... „Височината на горния кат е не по-голема от 2 м. Целият е разделен по средата (ж) с потон. Едната половина (а) служи за плевня. За проветряване тя няма прозорци, а вместо такива на лицето на отпредната страна отгоре надлъж, както в долния етаж, се оставя отвор (в) на дължина, колкото е цялата стена на плевнята, висок около $^{1}/_{2}$ метър и с отвесни пречки, дотолкова гъсти, че да не може да се промушва и пада храната (сено, слама) навън. От обора за плевнята, както и за целия горен кат се излиза и слиза по стълба (б), която отгоре на пода се захлупя с дървен капак... Понеже колибите са всякога на наклонени площи, то дюшемето от горната страна се изравнява с повърхността на земята и затова *за горния етаж се влиза направо без стълби* (км) или ако се случи и да бъде 20—50 см по-висок етажът, прави се груба каменна стълба. До самите врата на плевнята са малките врата (д) за челядта. До тях (е) в стената е оставен отвор с голяма плоча отдолу; това е мие^{а}лник или ливник за миене. Тая страна на колибата е разделена на две неравномерни помещения първото към горния кат е малко (и), това е КЛЕТ (килер), дето се пазят дрехи и друга покъщнина, па и храна на челядта. Клетът няма прозорец, а има оставено малко отверстие в стената към дясно (к), през което отверстие едва може да влезне домашната котка... Стаята за живеене, е доволно голяма (л) и обикновено се казва КО^{а}ЩА. Тя има двойни врата, но все еднокрили, защото при стената на клета е издигнат дъсчен ОДЕ^{а}Р... От другата страна пък към потона в продължение на цялата стена са направени от дъски (м) ПУЛЙЦИ за съдовете, ДУЛАПЕ^{а} за хляб и другите яденета и отдолу МУСАНДРИ, тоже за подобни съестни предмети. Стаята се осветява с неголямо прозорче (н) на лицето. То е тоже с дървени пречки, а отвътре нощe се затваря с дъсчена вратца-КАНАТ.“ [55]

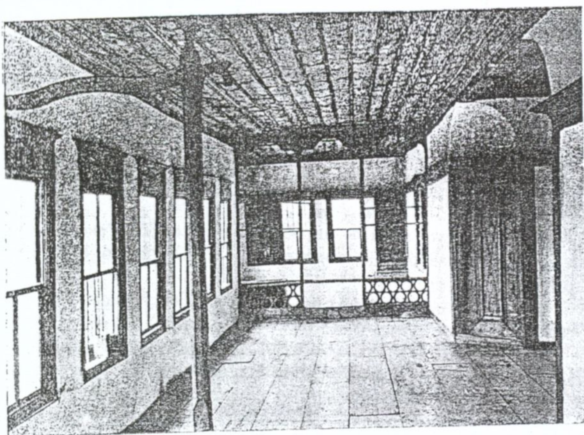
Даденото тук от Ст. Н. Шишков подробно описание на среднородопската къща-колиба е в много отношения по-пълно и нагледно от бележките на отделни наши специалисти. Без да е свързано с точно определен обект, то изяснява най-типичните особености на Родопската къща неразривната ѝ връзка с природата и с бита на собственика.

ж ~ ПОТОН
а ~ ПЛЕВНЯ
в ~ ОТВОР
б ~ СТЪЛБА
д ~ „МАЛКА ВРАТА ЗА ЧЕЛЯДТА“
е ~ МИЕЛНИК /ЛИВНИК/
и ~ КЛЕТ
к ~ МАЛКО ОТВЕРСТИЕ
л ~ СТАЯ ЗА ЖИВЕЕНЕ /КО^{а}ЩА/
м ~ ПОЛИЦИ И ДОЛАПИ

ЕТАЖ

27. Етаж на Родопска къща-колиба

28. Оформяване на пейка

При по-късното развитие на Родопската градска къща помещенията за домашни животни в приземието се правят в отделни помещения вън от сградата, като се запазва възможният поради ограниченията и денивелацията на планинския терен „вътрешен двор." Въобще пространствената схема на Родопската архитектура се определя в повечето случаи от ограниченията и особеностите на терена.

В етажа се включват обширен ПОТОН (фиг. 8, 16), жилищните помещения коᵃща и клетът. Обикновено единият край на потона е на по-високо ниво („пейка") (фиг. 28, 29) и служи през топлите дни за работа и спане. От „пейката" в най-добре развитите родопски сгради се оформява като отделно, ограничено със стени помещение т. нар. „кьошк" — елемент, който допринася твърде много както за изграждането на вътрешнопространствения простор, така и за външния образ на сградата.

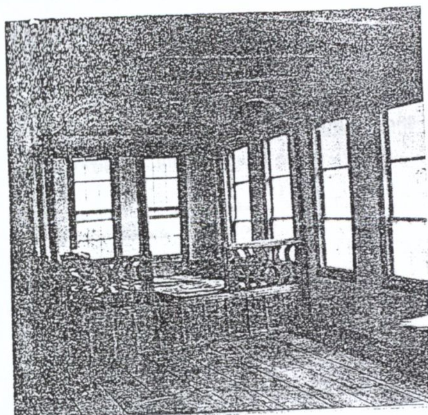
Всички споменати дотук основни елементи на Родопската къща се срещат в една или в друга форма и в най-развитите, забележителни по обем и вид жилищни и други комплекси в с. Черешово, с. Могилица и др. (фиг. 7—20).

При строеж върху терени с голяма денивелация в много случаи е практикувано и изграждането на междинни етажи (фиг. 30), които също така съдържат елементите „клет" и „коᵃща".

На фиг. 31 е посочено развитието на среднородопската къща според изследванията на арх Г. Кожухаров[1]. [33] В посочените схеми се виждат някои типични особености на тази къща: а) забележителните размери на ограничения с прозорци или капаци потон, който заема дължината на почти цялата южна фасада[2]; б) постепенният преход от „пейка" към кьошк; в) ясно оформеното по-късно развитие на кьошка като особено важен и все по-подчертано изразен обемно-пространствен и фасаден елемент; г) преминаването и към симетрични планови и фасадни решения чрез комбинацията на две отделни несиметрични къщи-близнаци (за братя и близки родственици). Въобще родопското население е имало жив усет за правилно, възходящо развитие на жилищното и друг вид строителство. „Жилищата в планинските села са строени по няколко *кроежа* (км), ала всеки кроеж си има свое време, през което *всички правили къщите си по него* (км). Изнамери ли се

[1] Въпреки че според нас не би могло да се твърди категорично, че развитието на среднородопската архитектура може да се ограничи както по време, така и по вид само в кръга на посочените схеми, те дават все пак представа за голямото разнообразие на плановото решение и външния образ при Родопската къща.

[2] Потонът фактически поема функциите на открития чардак при сградите от другите български краища с по-мек климат.

29. Оформяване на пейка

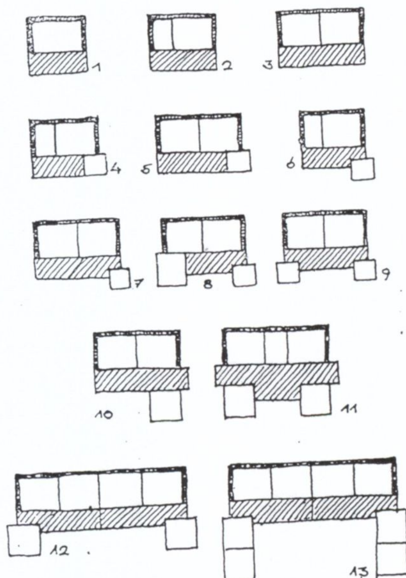

30. Сграда в с. Широка лъка

нов кроеж или пренесен ли е бил такъв от другаде, оттам насетне новите къщи са правени все по него.“ [28]

В заключение като особено типично за Родопската къща може да се посочи нейното затворено планово решение. Към същия тип решение в нашата народна архитектура спада само черноморската и късновъзрожденската „пловдивски тип“ къща.

Поради типичните местни условия (планински и ограничен терен, отдалеченост от селищата и т. н.) родопските сгради и през епохата на нашето Възраждане запазват в значителна степен много от белезите на Средновековието. Докато типично за Възрожденската архитектура е нейната по-голяма отвореност, приобщаването на сградата и на обитателя към селището, в Родопския край е налице една по-консервативна архитектура с по-слабо отражение на Възраждането, което е засегнало повече детайла и по-малко основната концепция на архитектурното решение.

31. Разновидности на Среднородопската къща

СТЕНИ

Поради природните и географските условия в родопското строителство при направата на стени и други конструктивни елементи се употребявали изключително местни строителни материали — дърво и камък.

Приложението на тези два основни строителни материала е ставало по два начина: а) чрез самостоятелно участие на всеки от тях; б) чрез съвместното участие на двата материала в подходящи комбинации.

Вече бе споменато за почти неограничената в миналото възможност за строителство с дървен материал. Особено благоприятни са били условията и за употребата на камък от най-разнообразен произход — масивни скали, седиментни наслаги, кристалинни шисти и др.

Най-голямо било предпочитането към мрамора, сиенита, сравнително лекообработваемите пясъчници и предимно прочутия родопски СМО^{а}РЧ (бигор).

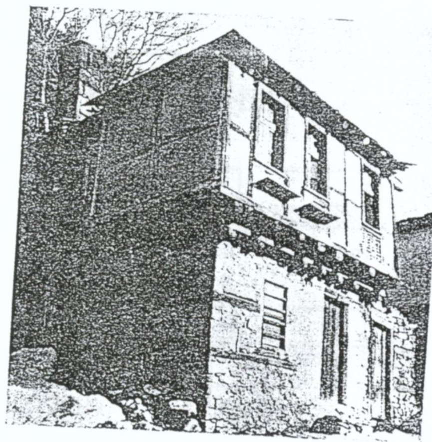
Мрамор е получаван в селата. . . „Хасърджик, новото му име е Рогозка и селото Келоглар, сега Загоричене, на 3—5 км разстояние. . . Едва ли има цялото 5—6 декара пространство, което е изцяло преровено и камъните му *хубав бял варовик и мрамор* (км) са изградени за постройките къщи в селото, па и за тия в общинското селище.“ [62]

Говорейки за с. Долни Дерекьой, сега Соколовци, Ст. Н. Шишков споменава: . . . „Тук е каменната кариера на бигор — СМО^{а}РЧ, както го именува местното население. Оттук са носени на ръце и карани с добитъци камъни за сводовете и стрехите на устовските черкви и на тези от близките села.

С бигорови камъни си градят и пещите за печене на хлеб, едно, защото са леки за сводовете, и, друго, че *бързо се нажизат и не се пукат от огъня.“* (км) [62]

„Къщите в с. Лъджа са правени. . . от мек варовик. . . В самото село са обработвани разни плочи, кръстове, паметници и др. от едрозърнестия мрамор, кариерата на който отстои на 1,5 км южно от десния бряг на реката. В турско време мраморните изделия на Лъджа намирали добър пазар и поръчки в Одрин и Димотика.“ [3]

„Цяла Южна България ще се снабди с изобилен градивен материал от камъни и отличен бигор, евтин при това и за най-скоро време доставен.“ [47]

23. Сграда в с. Широка лъка

„В с. Зорназан и над него варовико-пясъчниковите и конгломератни наслаги са разкрити нашироко и дълбоко. Те представляват важен строителен материал, затова и в тях са разкрити широки каменоломни“ [6]

При строежа на църква в с. Чепеларе. . . „Сводовете са направени от варовити камъни (тефек), които са докарвани от 5-километрова далечина (от землището на с. Гюндурица) . . . 252 куб. м зидария е направена от чист изработен и изгладен мрамор.“ [17]

При направата на някои други църкви. . . „Зидарията е обикновено от грубо дялан камък, но среща се и редовна зидария (Стойките) . . . Главният корниз е. . . „от местен варовик пясъчник или бигор“. . . [49]

Направената на *стени само от дървен материал* бе вече описано при строежа на мандри и колиби. Това се отнася за изпълнѐния в т. нар. блоков строеж с употреба на цели, дялани или недялани, врязани една

33. Каменна мандра

в друга греди. Естеството на подобно строителство налага значителни ограничения, що се отнася до вида на разпределението, до едно по-свободно третиране на плановото и пространственото решение. Заслужава наново да се спомене и за забележката, че *„дървеният скелет, ако е изложен постоянно на дъжд и сняг, изгнива в разстояние на 5—6 години“* [15]. Трябва, разбира се, да се подчертае, че при подходящо изпълнение и предпазване от посочената опасност сгради с масивни дървени стени са просъществували стотици години.

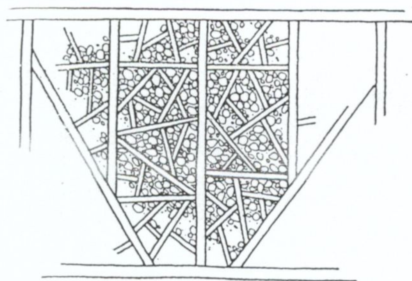
Друга форма на направа на чисто дървени стени в Родопското строителство представляват скелетните (паянтови) конструкции. Може да се спомене главно за две изпълнения: а) с дървен скелет и пълнеж от плет (фиг. 32) и б) с дървен, паянтов скелет и наковани върху него талпи или дъски. Изпълнения от подобен вид се отнасят предимно до селскостопанското строителство или до части от общата сграда, определени предимно за селскостопански нужди. Така например . . .„Предната част на плевнята е обкована с тал'пи, *разредчени дъски* (км), често пъти към горния край под самата стряха надлъж открита досущ, за проветряване на храната.“ [55] Хр. Константинов също говори за обковаване с дъски „само от външна страна.“ [28] Нашето мнение се покрива и с това на проф. Тод. Златев, че „В родопските къщи няма такива конструкции на стени, каквито се срещат в камчийската дървена къща.“ [25] Това са именно типичните изпълнения, несрещани в Родопите, при които талпите са вкарани чрез вдълбаване (нут) в паянтовия дървен скелет.

Направата на чисто *каменна зидария* в Родопската архитектура е в зависимост от местоприложението, от вида и обработката на камъка и от височината на зида.

Каменната зидария, обикновено на разтвор от кал, била прилагана в най-простия ѝ вид на първо място за запълването на основни ями. За тази цел били употребявани камъни най-често без особена обработка.

34. Сграда в с. Широка лъка

35. Паянтова стена с пълнеж от камък

С обикновени обли и други естествени камъни на глинен разтвор били изграждани най-малко три от околовръстните зидове на сградата — северният, източният и западният, на които обикновено като вкопани в терена се падало предназначението да поемат земния натиск, а така също да предпазят сградата от неблагоприятното влияние на влагата. Северният зид, който бил най-вкопан в терена и поемал главния земен натиск, се наричал ДУЛМ'ЬО (подпорен зид). Конструктивният усет и опит в строителството подобрявали изпълнението на подобни зидарии особено в издаващата се над терена част. . . *„Камъните само на кишета[а] — ъглите, са по-добре издялани* (км) (фиг. 33) — другите са безразборно сглобени един-друг, слепени и допълнени междините им с дребни камъчета и кал и само от лицето на дувара — стената, са по-обучкани с чук, за да се спазва по-права и по-гладка отвестността". . . [55]

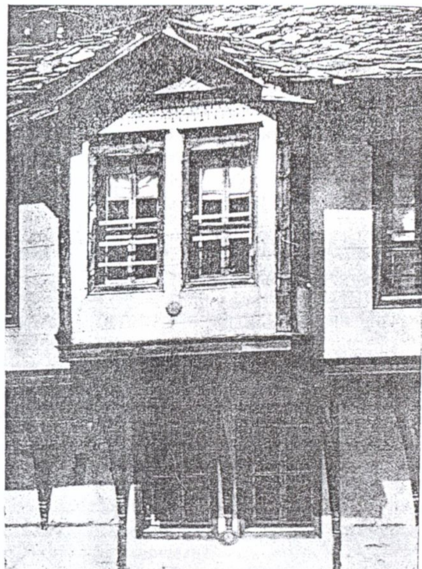
При построяването на църковни и други каменни кули, за които се употребяват обикновени обли, ломени или цепени камъни, ъглите се правили винаги с добре оформени каменни блокове, с които се образува здраво конструктивно ядро.

При големите теренни денивелации, даже в простора на един и същ строителен парцел в повечето случаи се налагало да се изграждат подпорни и надосновани зидове с голяма височина, равна на височината на няколко ката. Изпълнението на подобни зидове само от камък би било възможно при голямо и неблагоприятно увеличаване на дебелината и при по-скъпа и прецизна обработка на камъка. Ето защо конструктивният усет и опит както на родопските майстори, така и на тези от другите български краища е използувал предимствата на зидариите от обикновен ломен или цепен камък и дървени хоризонтални пояси — сантрачи, редуващи се през 80—90 см във височина. Тези дървени конструктивни връзки били изпълнявани в два варианта: а) видими на външната повърхност (фиг. 34) и б) скрити в стената. Първото изпълнение в повечето случаи е предпочитано не само поради по-убедителните му конструктивни качества,

36. Сграда из Девинска околия

37. Еркер на сграда в с. Устово

но и поради особено красивото хоризонтално членение на зида и контраста между външната фактура на двата разноезични, но добре допълващи се материали — камъкът и дървото.

Обикновено дебелината на каменните основни и надосновни зидове в родопските сгради е между 70—80 см.

Към комбинираните зидове от дърво и камък ние сме наклонни да причислим и дървените паянтови стени, при които пълнежът е от камък. Разбира се, тук веднага следва да се подчертае че носещата, основната конструктивна част е дървеният скелет, а камъкът участвува само като неносещ пълнеж. Такова изпълнение се среща особено често при външните етажни стени. Големите полета на паянтовата конструкция се разделят на по-малки части чрез разнообразно наредени напречни и диагонални дървени отрязъци, а получените сравнително малки междинни полета се запълват на глинен разтвор с парчета от камък — (фиг. 35 и 36).

Особено типична за Родопския край е направата на паянтови стени както за леки вътрешни прегради, така и за външни стени, ограничаващи най-често „топлите“ фасади на сградата (юг, изток и понякога запад). Наименованието на такива стени е ЧИТ, ЧИТЛЕ^{а}М'О^{а}, БАДАТИЕ.

При тях дървеният носещ скелет се оковава с . . .„нацепени на тесни ивици прости дъски. . . отвън и отвътре по на 2—3 см една от друга с междини и слепени с вар“ [55] или „мазна кал“ [28]. За пълнеж на дървения скелет, както вече се спомена, може да се употреби и плет. Вместо външна мазилка, фасадните стени ЧИТ твърде често се оковават с хоризонтални или вертикални дъски (фиг. 11). Общата конструктивна дебелина на стените „чит“, вкл. мазилката, е около 13—18 см.

При външните фасадни стени на етажа твърде интересен е въпросът, кои от тях и докъде се правят от каменна зидария и откъде започва изграждането с „чит“. У повечето автори, твърде обобщено се твърди, че. . .“задната страна, една от страните и друга до половината са тоже каменни.“ [55] Важна е, от друга страна, и постановката, че . . . „от страните едната, *на която са огнищата и комините* (км), се гради и от пода нагоре с камък.“ [28]

По-подробните изследвания върху разпределенията на родопските сгради (фиг. 8 и др.) показват, че дори по зидовете и на най-неблагоприятно изложените *северни* стени, особено в етажа каменната зидария може да се прекъсва на значително разстояние и да се гради стена „чит". Такава стена се прави и на източното и западното фасадно ограничение на потона даже и тогава, когато тези стени не излизат в еркер, а се равняват с външната плоскост на каменния зид На много обекти с "чит" се изгражда и цялата западна част на кьошка (фиг. 8).

В заключение смятаме, че каменната зидария се прилага по начало предимно при външни и отчасти за вътрешни зидове, за ограждане на топлите *жилищни* помещения (коªша), където винаги се предвиждат огнища. Тези жилищни помещения, за да се предпазят от преобладаващите най-често западни ветрове, се нареждат предимно по дължината на северната фасада, особено при сгради с подчертана надлъжна тенденция. Откъм южната страна тези помещения са преградени и запазени с потона, към който те имат прозорци.

Обстоятелството, че в известни случаи даже по северната страна се правят известни пробиви с чит, може да се обясни със съображения от архитектурно-естетичен и практичен порядък. Така например за фасадното оформяване изградената с чит и измазана с вар част от стената дава великолепен и необходим контраст с глухата и тежка каменна зидария (фиг. 12). От друга страна, за вътрешно-архитектурното оформяване и обзавеждане се получава дълбока прозоречна ниша, любимо и красиво място за пребиваване, за красиво подреждане и почивка. Частта, изградена с „чит", допринася и за получаване на по-голяма дълбочина на помещението.

Фактът, че родопските майстори и население са търсили съзнателно ефекти и разнообразие и от архитектурно-естетично естество, се доказва и от други наблюдения. Кьошкът на западното жилищно крило на стопанството в с. Черешово е измазан с мазилка. На южната страна е облицован с вертикални дъски, а откъм изток — също измазан с мазилка (фиг. 7 и 10). По-логично би било изпълнението западната и южната страна да се облицоват с дъски (за предпазване от дъждовете), а само източната страна, запазена от вятъра, да се измаже с мазилка. Строителите обаче са постъпили по друг начин. Редуване на мазилка с дървена облицовка крайно сполучливо е направено и по южната фасада на потона, където особено „съвременно" е третирането на подпрозоречните полета, обшити с хоризонтални дъски между конструктивните вертикални дървени колонки (фиг. 11).

Контрастното действие на измазаните с мазилка паянтови стени и на неизмазаните стени от камък се подсилва по благоприятен начин и от дървените части, обрамчващи измазаните и белосаните полета.

Тези обрамчвания имат чисто конструктивен произход — те са необходими поради лошото задържане на мазилката върху дървените части на паянтовата конструкция. От това обаче също така се е получил великолепен ефект (фиг. 19, 20 и др.)

Родопските майстори-строители владеели не само изкуството за направа на вертикални зидове от масивни материали — камък. Те познавали и строежа на масивни сводове, прилагани предимно в църковното строителство. Особено забележителни са постиженията в тази област на майсторите от Брациговската школа [гл. 9]. При изграждането на църква в с. Чепеларе. . . „През 1864 г. работниците изградили прозорците и един кошак (пояс) — зид над тях; а през 1865 и 1866 г. били доизкарани зидовете, свити били сводовете (кемерите) и била покрита цялата сграда". . . [17]

Особено значителни са постиженията на родопските майстори при сводовите покривания в мостовото строителство, което тук се разглежда в отделна глава.

Готовите зидове били съответно фугирани или измазвани — според материала, от който били изградени. По начало в Родопската архитектура, както и по другите български краища каменната зидария обикновено не се покрива с допълнителна външна мазилка. Затова са били от значение и следните съображения:

а. Камъкът е материал, устойчив на атмосферни влияния и не се нуждае от специална допълнителна защита.

б. Направата на мазилки би оскъпили излишно стойността на сградата.

в. Камъкът, особено при подходящ избор и обработка, е материал с богата изразност.

При направата на каменни зидове за обикновени жилищни сгради, за огради и др. в много случаи като свързващо средство се употребява глина. Обикновено такива зидове от необра-

ботени или слабообработени камъни не се фугират допълнително и остават да се виждат естест-вените фуги от кал.

При по-добре изработени камъни и по-специално тогава, когато се употребява варо-пясъчен разтвор, се прави и на видимата повърхност допълнителна фугировка... „Вънкашните стени на сградата са измазани с *аладжа-сува* (вар, смесена с пясък), измазани с нея само дребните камъни и междините, а не и едрите камъни"... [15] Тази фугировка следва естествените легла и междини между отделните камъни и е с широки, декоративно действуващи замазвания (фиг. 34).

Най-грижливо са били обработвани фугите при зидарии, близки по обработка на квадровите зидарии. Такива са случаите при специалната обработка на каменните блокове при ъглите на сградите, при каменни църковни сгради, при нарочно обработени каменни рамки около прозорци и врати и др. Фугите са тънко и чисто изработени и с много добро архитектурно въздействие

Паянтовите стени предимно в етажите били винаги измазвани, освен ако е правена дървена облицовка. Измазвани били стените и таваните предимно на жилищните помещения (коªщата) и клета. Твърде често таваните на клета и на потона са оставяни открити към покривната конструкция. Също така... „В помашките и турските къщи един от долапите при стената е измазан добре отвътре и на големина, колкото един човек, стоящ на крака; той е назначен за миенье и обикновено се казва хамам"... [51]

За измазване на външните и на вътрешните стени при по-скромните изпълнения се упот-ребява бяла мазна глина. Родопската област изобилствува с варовици, от които се получавала добра печена вар. Все пак употребата на варови разтвори и дебели варови мазилки в много случаи била избягвана, а и там, където се употребяват, нанасянето става на твърде тънки пластове върху глинената основа. Причините за това според нас са от икономическо естество —варта като допълнително обработван продукт била естествено с по-висока стойност, а набавянето ѝ било в известни случаи спъвано и поради трудния транспорт. Най-често при външни и вътрешни стени варо-пясъчният пласт бил нанасян върху хастар от глинен разтвор. В Родопския край и днес добре са запазени старите традиции в тази насока. При направа на варовата мазилка в реставрираната къща на Пангалови в Райково майсторите поставяха вар и в глинения разтвор (с плява) за хастара в отношение 1 : 5 до 1 : 6. Така хастарът става по-пластичен и се осигурява добра връзка с най-горния, по-тлъст пласт от варо-пясъчен разтвор.

Опитът и правилното конструктивно чувство на старите родопски майстори са ги учили, от друга страна, по възможност да избягват покриването с мазилка на дървени части (дървени колонки и др.), както и на плоскости, изложени на атмосферни влияния.

Ето защо в най-добрите примери на Родопската архитектура конструктивният дървен скелет на паянтовата конструкция към фасадните плоскости бил обшиван с добре обработени дъски. Покривани с течение на времето от красива тъмна и топла патина, тези дъски били красив контраст на белосаните варови плоскости и тези на каменната зидария. С вертикалните и хоризонталните дъски се очертавали красиви архитектурни полета и „рамки", които, имайки чисто конструктивен произход, са един от най-характерните белези на Родопската архитектура (фиг. 37). Въобще... „Съчетанието на неизмазани с измазани плоскости, макар и да има технико-конструктивен произход и предназначение, трябва същевременно да се отнесат и към естетическите изисквания на Родопското население". [33]

За всяка сграда стените с характера на своя градеж, със своята дебелина, с оформянето на плоскостите и отворите, с външната фактура и пр. играли най-голяма роля за оформянето на сградата. С най-прости подръчни материали родопските майстори доказали способността си от безжизнени материали да правят одухотворени сгради, от обикновен градеж — архитектоника. Така са постигнати едни от най-големите върхове на нашето по-старо строително изкуство.

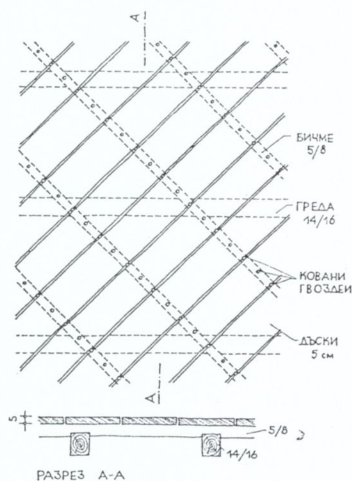
Гредореди, надпуски, настилки, тавани, стенни долапи

А. ГРЕДОРЕДИ

За затварянето на помещенията откъм пода и тавана в Родопската архитектура се прибягвало в повечето случаи до направата на гредореди. Изборът на такава конструкция се обуславя най-много от наличието на подходящ дървен материал (бор, елха, смърч и др.) За горно ограничаване на помещенията са правени и масивни зидани сводове предимно в църковното строителство. При обикновените гредореди под и над жилищните помещения, под потона и др. се избират греди с размери около $^{14}/_{16}$ см и осово разстояние между отделните греди до 1 м. Обикновено гредоредите се нареждат по късата страна. При по-големи подпорни разстояния (гредореди над вътрешните дворове в партера и др.) гредоредът се подпира със смоци (смокът в Григоровската къща в с. Широка Лъка е с размери $^{18}/_{18}$ см). При нареждане на гредите по късата страна, перпендикулярно на носещите стенни конструкции, подовите дъски се нaковават вертикално на носещите греди (фиг. 28).

В Родопското строителство обаче се срещат и други решения с оригинален конструктивен усет. В конака на Али бей в Райково носещият гредоред на потона е изработен съгласно скицата на фиг. 38. Върху носещите греди с размер $^{14}/_{16}$ см са наковани *диагонално* бичмета с размер $^{5}/_{8}$ см, а върху тях също така в диагонално направление (перпендикулярно на бичметата) са наковани подовите дъски. По този начин може да се изработват подови конструкции с по-големи междинни разстояния на главните носещи греди, които вече до известна степен играят ролята на смоци. В същото време обаче се получава и отлично укрепване на конструкцията срещу хоризонтални сили, избягва се опасността от вибриране на конструкцията.

Съвсем изящни и убедителни в конструктивно отношение са и решенията при завършък на гредоредите над носещи дървени колони, образуващи колонада (фиг. 39, 40). Независимо от особено красивото изпълнение на носещите дървени колонки и на конструктивните възглавници под първата (долната) хоризонтална греда, заслужава да се отбележи особено фактът, че и тук родопските майстори са закривали отчасти с мазилката и отчасти с нарочна летва горната хоризонтална поясна греда. Въздействието на описаната колонада, вкл. и на носения от нея етаж се усилва от финия мащаб на диагоналите дървени решетки — (фиг. 40).

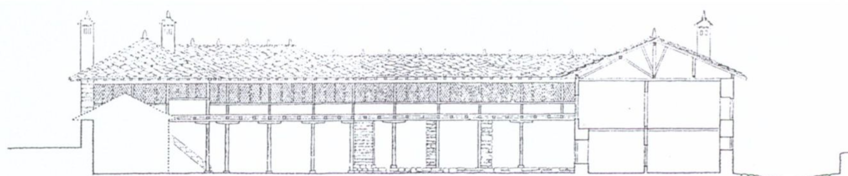
38. Гредоред от конака на Али бей в Райково

рибяг-
уславя
огра-
вното
пото-
отдел-
олеми
под-
. При
укции,

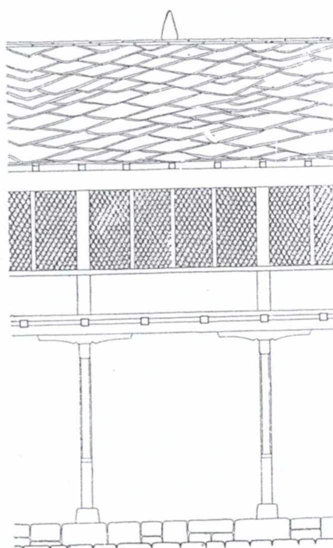
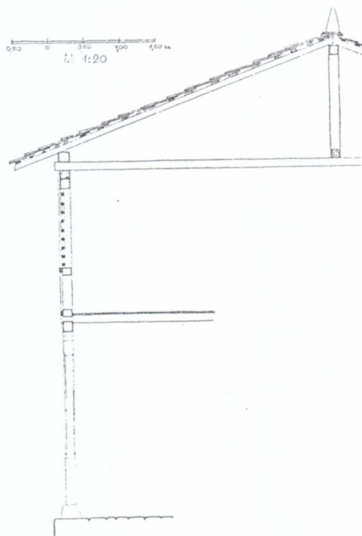
ктивен
ласно
чмета
бичме-
кции с
граят
полу-
рещу
ибри-

тивно
редо-
ващи
кра-
ки и
(дол-
лежи
и са
на-
Въз-
сения
иаго-

во

39. Агушев конак в с. Могилица. Разрез през I двор с поглед към север

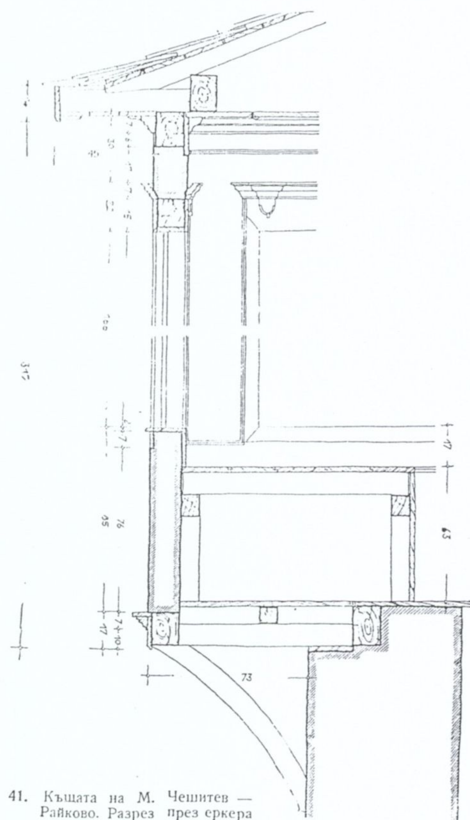
40. Агушев конак в с. Могилица. Детайл от кафезлък от I двор

Б. НАДПУСКИ

Дървените гредореди са позволявали сравнително леко да се изпълняват нашироко прилаганите в народната архитектура еркери, които тук получават красивото наименование НАДПУСКИ Така са били изграждани излизащите извън плоскостта на фасадата пейки и кьошкове (фиг. 41). Интересно и логично е обяснението на един от старите родопски майстори. Правили са „надпуски", „понеже мястото е тясно и криво, па и да се оправат и увеличат стаите на горния етаж, а под надпуските поставят по два реда дървени и нашарени конзоли и възглавници, за да бъде хем здраво, хем красиво." [49] Ясна е от цитираните думи голямата любов на българския майстор-строител към решения, които в едно и също време изпълняват ролята на логично завършена конструкция, а също така без излишни елементи на украшателство, те задоволяват напълно и естетичните изисквания. Без съмнение „надпуските" представляват една от най-благодарните в това отношение конструкции поради благоприятните качества на гредоредите при преминаването им в наддадени, конзолни конструкции. Разбира се, за интересното решение на надпуските са допринесли изпълнението на стените и цялостната конструктивна система на Родопската сграда.

От по-особен интерес е направата на конзолните наддавания при пейките и кьошковете. Посочено бе вече, че тези помещения били издигани на по-високо ниво̀ в сравнение с пода на съседния потон В къщата на Хаджийски[1] в с. Буково — Смолянско (фиг. 42), има три „пейки", повдигнати съответно с 18, 33 и 50 см. Кьошкът и пейката на жилищната сграда на стопанството на Агушеви в с. Черешово са повдигнати на 22, респ. 18 см. Повдигането на нивàта ставало с усилване на гредореда чрез направа по височина на единични, двойни и тройни гредореди, в зависимост от височината на желаното повдигане. Направата на двойни и тройни гредореди по тези места е особено типично за Родопската архитектура и строителна техника (фиг. 30 и 32).

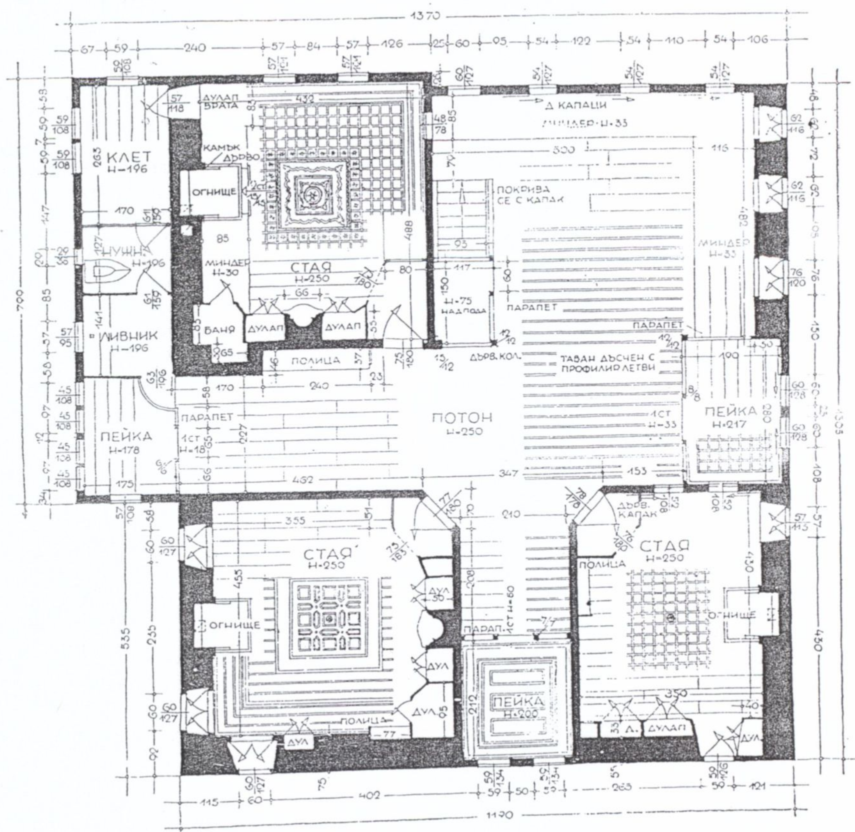
На фиг. 43 и 44 са показани в софит, изглед и разрез детайли от конструкцията на „надпуска". Изпълнението се отличава с логичност, със здрав конструктивен и архитектурно-художествен усет. За да се изясни по-добре пространственото разположение и въздействието на отделните конструктивни елементи на надпуска (конзоли, прагови греди и др.), при разглеждането на посочените чертежи може да се вземе пред вид и показаното на фиг. 32 решение.

41. Къщата на М. Чешитев — Райково. Разрез през еркера

[1] Посочената в разпределението (фиг. 42) група — клет, нужник, ливник, пейка — е по всяка вероятност допълнително пристроена.

42. Къщата на Хаджийски в с. Буково — Смолянско

Конзолното наддаване на пейката или кьошка се среща в най-различни варианти. В много случаи не се практикува никакво издаване, като пейката или кьошкът се очертават само във външната архитектура чрез бяловаросаната мазилка и оградените с дъсчени рамки плоскости на мазилката. Водени от естествената логика на конструкцията, родопските строители не са правили специални подпирания на издавания напред гредоред при сравнително малките наддавания (30—40 см).

Интересно е също, че даже и при по-малки наддавания, когато е имало подпиращи конзоли, те са били покривани с мазилка или дъски така, че еркерът да преминава към общата фасадна плоскост чрез формите на обобщаващ, разширен архитектурен профил (фиг. 45). Някои от покриващите дъски са получавали и резбарска обработка (фиг. 20, 46).

До подпиране с видими конзоли родопските майстори-строители прибягвали при подчертано по-големи надпуски (фиг. 41, 44, 47, 48).

Трябва да се отбележи грижливото оформяване на прехода от плоскостта на еркерната стена към носещата конзола. Челото на конзолните греди е обшито с хоризонтална дъска. Особено добре конструктивно и съобразено с отвеждането на дъждовните води е и покриването на хоризонталния праг (фиг. 44 — дясно, 49). Подпиращите конзоли често получават и красива профилировка.

Родопските майстори използували умело за една и съща сграда различните възможности за външно оформяване на „надпуските“. На Пангаловата къща в с. Райково страничните еркери на третия етаж са с видими конзоли, а средният, по-малко наддаден еркер, преминава чрез елегантна конкавна измазана плоскост към долната част на сградата. Така се получавало особено богато архитектурно въздействие (фиг. 50).

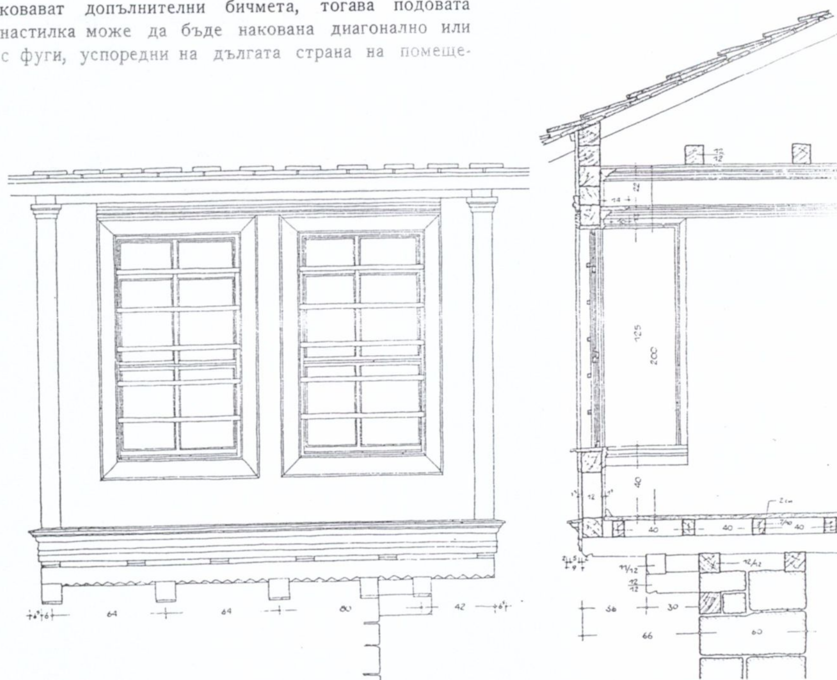

43. Шумкова къща — Смолян. Софит на ъгловия еркер

От значение е и отражението, което надпуските дават при проектирането и направата на покривната конструкция. То е в зависимост преди всичко от степента на наддаването. При наддавания, по-малки от ширината на стряхата, еркерите свършват под нея, без това да предизвиква усложнения и начупвания на покривните плоскости. Когато еркеровидното издаване е равно или по-голямо от наддаването на стряхата, търси се и съответно оформяване на покрива, който на това място се решава или „на три води“, или като фронтон (гибел). Решения особено от втория вид дават подчертана изразност на целия надпуск. Родопските майстори умеели да придават подчертаност на надпуските и тогава, когато тяхното горно оформяване не е било свързано с прекрояване на общата за цялата сграда покривна плоскост. В много случаи е правен интересен, богато орнаментиран завършък на долната част на надпуска (фиг. 51, 52). Надпуските в Родопската архитектура обогатяват не само конструктивния детайл и силуетния завършък. С по-подчертано и изискано изпълнение обикновено са и всички включени в плоскостите им елементи (прозорци, рамки, вежди и т. н.).

В. ПОДОВИ НАСТИЛКИ

Голямата си любов към възможното разнообразие въпреки ограничения брой на строителните материали родопското население е показало и при направата на подови настилки. Върху обичайните гредореди подовите дъски, широки 25—30 см, се наковават обикновено на 90° към носещия гредоред. Когато върху гредореда се наковават допълнителни бичмета, тогава подовата настилка може да бъде накована диагонално или с фуги, успоредни на дългата страна на помещението (най-често потона). Фугите между отделните дъски са грижливо подредени — челните фуги на допираци се една до друга дъски се поставят точно в средата на съседните по дължина дъски. Когато фугите не се срещат в средата, пак се търси грижливо обмислена комбинация, а не се наковават случайно (фиг. 8, 42).

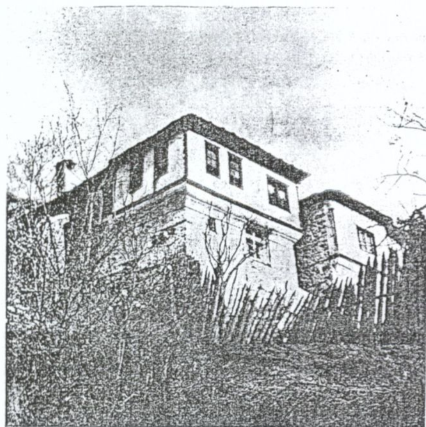

44. Шумкова къща — Смолян. Детайл на ъгловия еркер

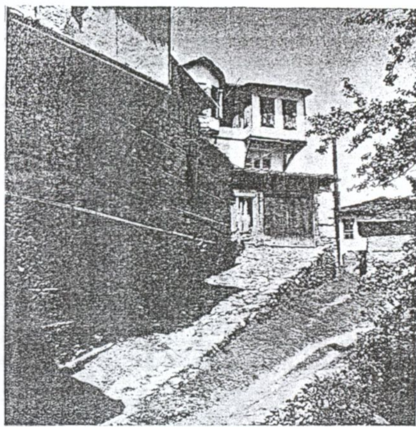
Особено интересно е въздействието при диагонално наковани подови дъски, подсилено от ритмично наковаnите широки глави на кованите гвоздеи (фиг. 38). Така са били търсени и постигани интересни въздействия на интериора, особено при помещенията със значителна дължина, широчина и благоприятна дълбока перспектива (потон).

Дървена настилка се прави и ... „в обора, понякога с дебели дялани дъски — талпи, за да не е студено на добитъка". [55]

Интересно и културно отношение родопските майстори-строители имат и при направата на масивните подови настилки в приземните дворове и в други помещения. „Земята отдоле е изравнена и сбита, честиш постлана с плочи каменни или пък с калдъръм, за да не се рони". [55]

45. Родопска сграда с профилирано очертание на подеркерното пространство

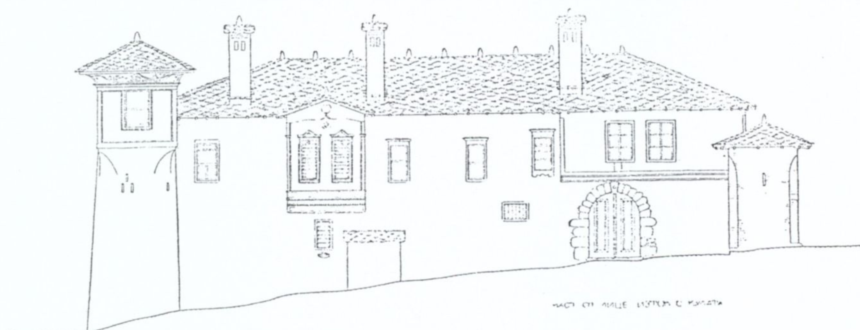

47. Сгради в с. Райково

Докато уличните платна се покриват с обикновен калдъръм без особено подреждане, картината се променя, когато се покриват оградените от стените на сградата приземни помещения, а така също и вътрешните покрити дворове. Така например покритата колонада на сградата на Агушеви в с. Могилица е настлана с добре обработени плочи, а вътрешният двор е калдърмосан. Твърде често обаче за разлика от уличните настилания с отделните камъни се оформят красиви, архитектурно подредени полета (фиг. 53).

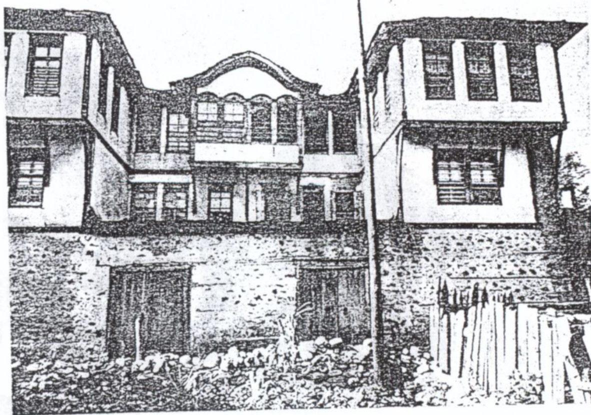
Особено красиви са настилките от добре обработени квадратни каменни плочи, наредени със или без разместени междини. Понякога фугите между плочите са сравнително широки покрити с бял варо-пясъчен разтвор, при което е търсен контрастът между цвета на плочите тъмна охра и др.) и широките бели фуги.

Най-голямо изкуство при направата на масивни подови настилки родопските майстори показвали при строежа на обществени сгради и особено църкви с покривания с изгладени мраморни плочи.

46. Конакът на Агушеви в с. Могилица. Част от фасадата с кулата и близкия еркер

48. Чешитевата къща в с. Райково

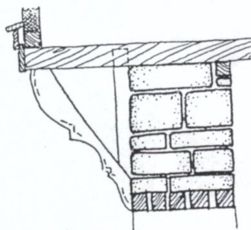

Г. ТАВАНИ

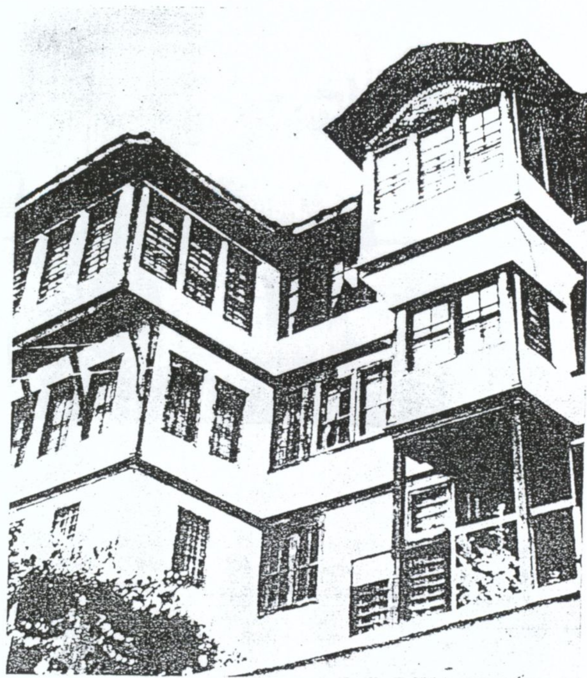
В Родопската жилищна архитектура с тавани са били дооформяни предимно помещенията за живеене и тези с по-представителен характер. „Клетът, стаята за живеене и кьошкът непременно са с тавани отгоре, *потонът не всякога* (км) — (фиг. 29), а плевнята е винаги без таван“. [55]

Най-често срещаното изпълнение е с тавани от дъски, като надлъжните междини на дъските се покриват с профилирани летви (фиг. 54). В много случаи с такава конструкция били покривани таваните в почти всички, предвидени за покриване с таван помещения (жилищна постройка на стопанството Агушеви в Черешово и др. (фиг. 8,16).

Интересно е степенуването в профилировката на покриващите летви: очертаващите по-големи цялостни правоъгълни полета летви са по-широки и с по-сложен профил; летвите от вътрешността на таванските повърхности са с намалена широчина и опростена профилировка. Така се получава правилно и интересно степенуване и преход от сравнително по-богато профилирания ъглов корниз и фриз към общата, облицована с дъски таванска повърхнина. На кръстовищата и на някои други места са апликирани и малки розетки (фиг. 54). Въздействието на околовръстния фриз се подсилва и от интересната светлосянка на накованите на „рибена кост“ профилирани дъсчици.

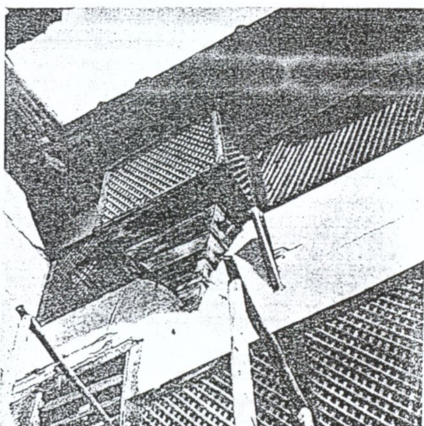
49. Оформяване на хоризонтален праг на паянтова конструкция (Григоровската къща в с. Широка лъка)

50. Къщата на Пангалов в Райково

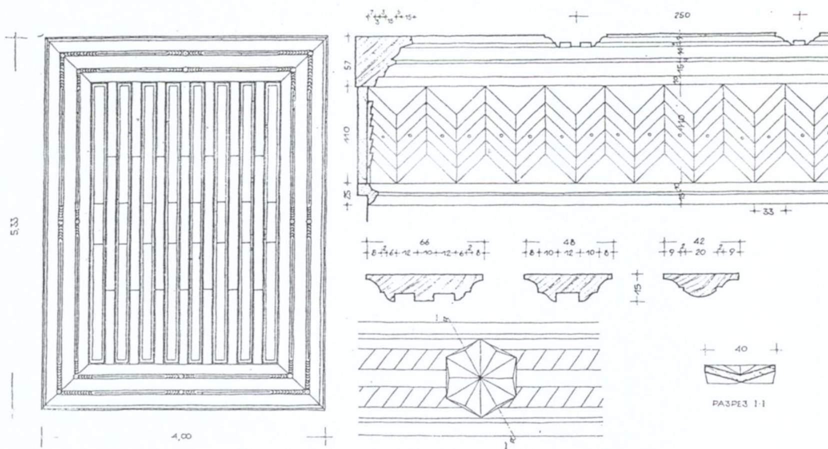

51. Еркер на сграда в с. Широка лъка

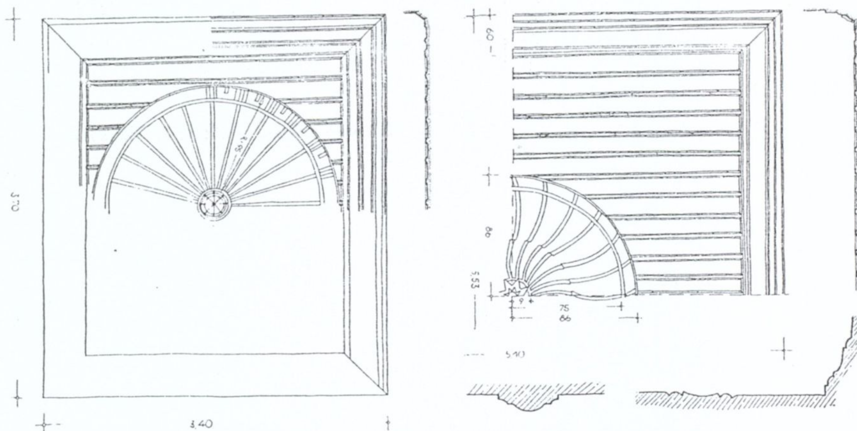

52. Декоративен еркер от сграда в с. Широка лъка

53. Агушев конак в с. Могилица. Разпределение на приземието на ниводвор II

54. Мерамовата къща в Смолян. Детайл от таван

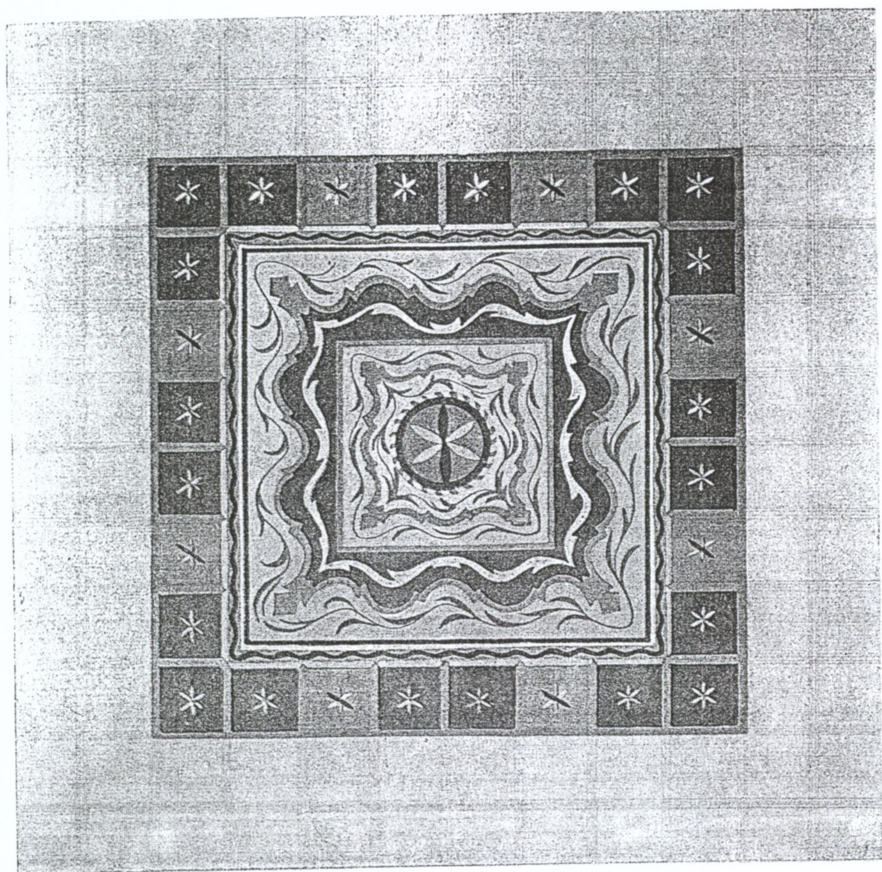
55. Таван от Пангаловата къща в Райково

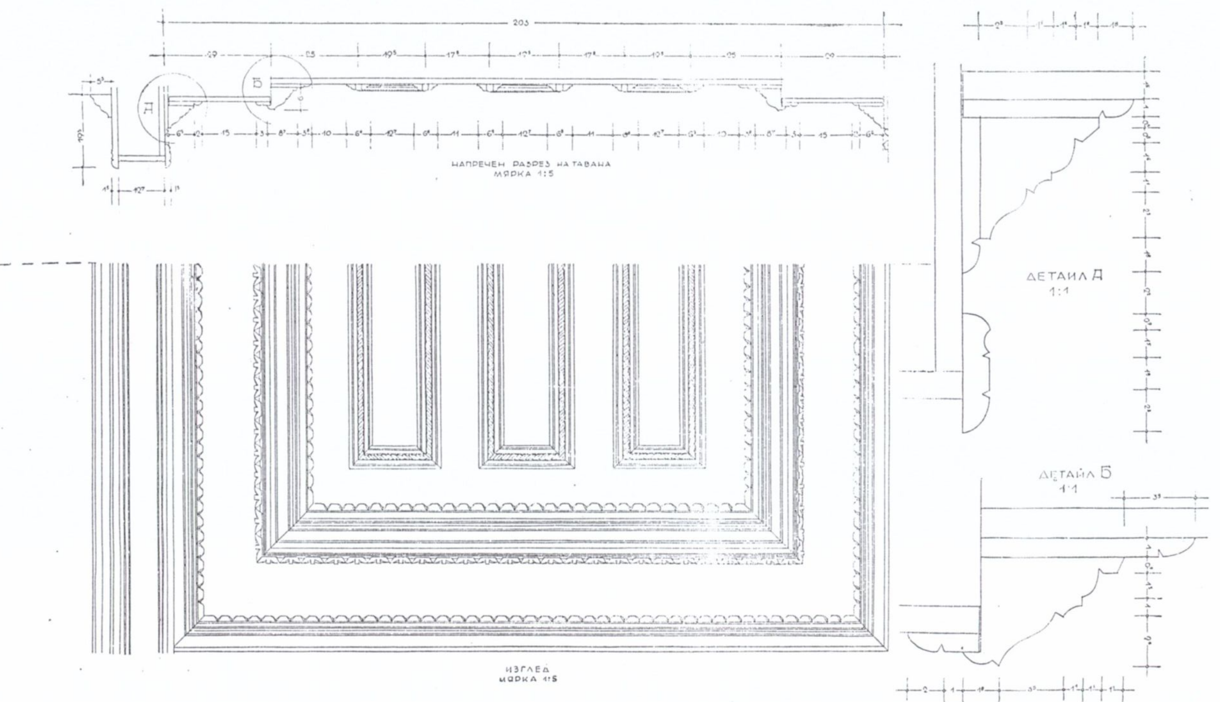
56. Таван от Пангаловата къща в Райково

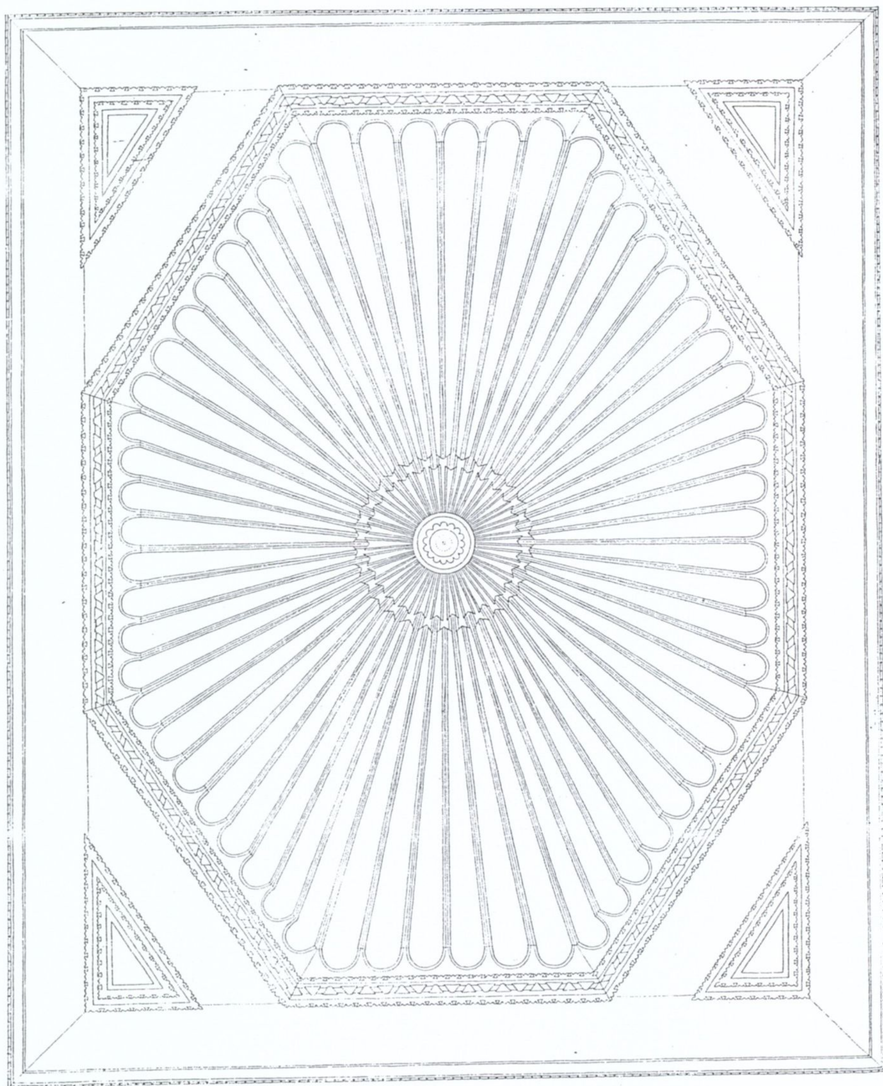
57. Шумковата къща в Смолян. Детайл на тавана в гостната

58. Декоративен таван в къщата на Хаджийски, с. Буково — Смолянско

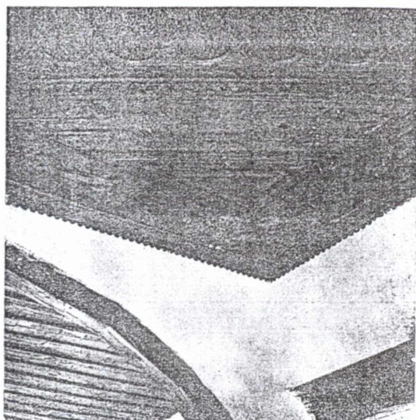
59. Къщата на Хаджийски в с. Буково — Смолянско. Таван над пейката

60. Агушевият конак в с. Могилица. Дървен таван

Желанието и чувството за разнообразие било причина и при изпълнението на много от таваните да се търси по-богато и интересно оформяване. По-голямо разнообразие при подобни тавани се получава чрез изпълнени в средата кръгли розетки. Те са апликирани в общата таванска повърхност със сравнително прости композиционни форми с прави или слабо извити „лъчи", ромбове и др.). За разлика от някои решения на по-изискани тавани в други наши краища розетките не са вдълбани и действуват плоскостно заедно с останалата обща таванска повърхнина (фиг. 55, 56 и 57).

При по-изискани сгради се правят сравнително сложни изпълнения, като се прибягва и до услугите на полихромното третиране на дървените плоскости. Най-богато е изпълнението на таваните в големите сгради на отделни родопски управници (конакът на Агушеви в с. Могилица, Смолянско и др.)

61. Агушевият конак в с. Могилица. Фрагмент от дървен таван

Наред с изпълнението от обикновени надлъжни дъски и профилирани летви твърде често обшитата таванска плоскост се оформява с летвички, образуващи карета с размер около 20/20 см. Това решение има добро мащабно въздействие, без все пак да е лишено от известно еднообразие и монотонност.

Ето защо обикновено еднообразието се нарушава, като в средата на тавана се апликира някаква розетка. В други случаи в центъра върху плоскостта, заемана от по-голям брой карета, се разработва друг, основно различаващ се декоративен мотив. С всички типични белези за Родопската архитектура е направата на таванските плоскости в къщата на Хаджийски в с. Буково — Смолянско (фиг. 42). На един и същи обект тук се среща най-често прилаганото оформяване.

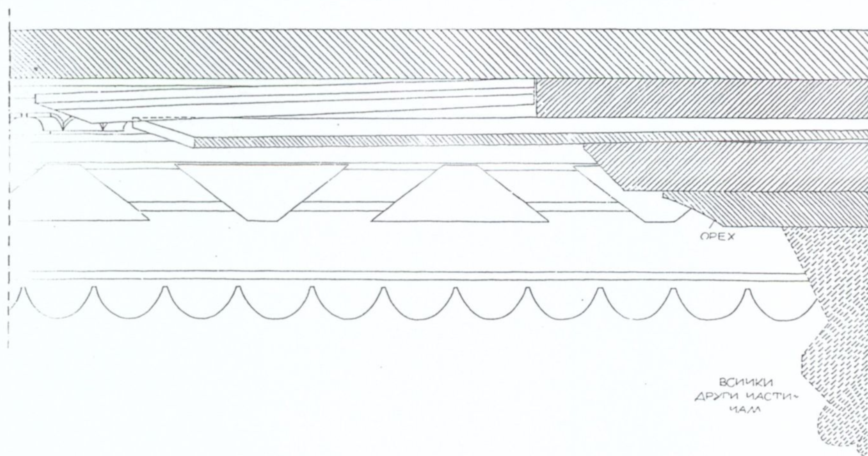
Таванът на потона е с надлъжни дъски и профилирани летви; на пейката и в една от стаите таваните са на квадратни карета от летви; с правоъгълни, имитиращи таблена конструкция полета е таванът на втората пейка. Техниката на надлъжните дъски, комбинирана с централен декоративен мотив и обикалящ до стените фриз от надлъжни дъски е приложена в третата стая.

С най-богато изпълнение е таванът на най-хубавата, югоизточна стая. Върху обикновена карирана основа е проектиран богато орнаментиран централен квадрат. Въздействието на тавана е подсилено с оцветяване, в което преобладават небесносиният, лимоненожълтият, оранжевият и тъмносиният цвят (фиг. 58).

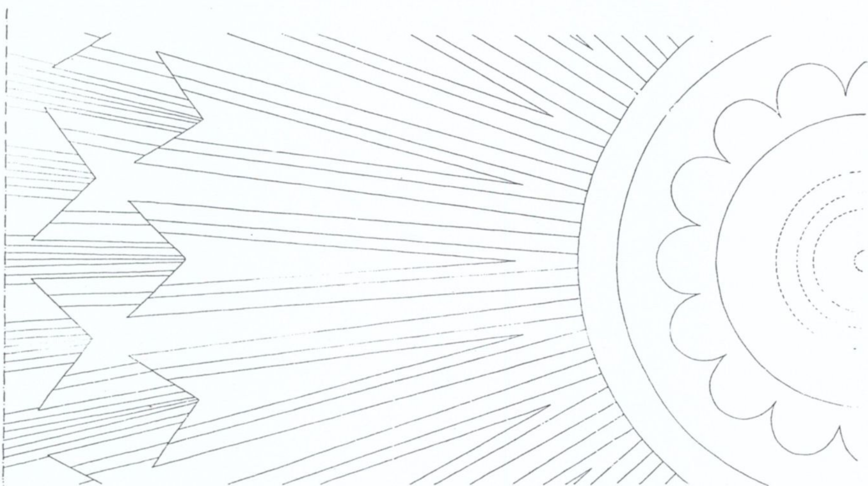
Конструктивни подробности от тавана на северозападната „пейка" са дадени на фиг. 59 Гредата, която се вижда, е окована с дъски при правилно и умело в конструктивно отношение изпълнение на явяващата се между отделните дъски и профили фуга (датайли *А* и *Б*). Формите, имитиращи таблена конструкция, са образувани със слабо надаващи се от общата таванска плоскост профилирани летви. Обикалящото близо до стените поле, широко около 29 см, е дадено на по-ниско ниво с разлика до общата плоскост на тавана от *само 5—6 см.*

С още по-голям замах са изработени таваните на Агушевия конак в с. Могилица. Срещат се решения с по-богато детайлирани средни розети, от които продължават имитиращи лъчи форми, които заемат по-голямата част на таванската площ (фиг. 60 и 61). В правоъгълната форма на тавана са включени един голям удължен осмоъгълник и триъгълни пълнежи при ъглите (фиг. 60, 61, 62, 63 и 64).

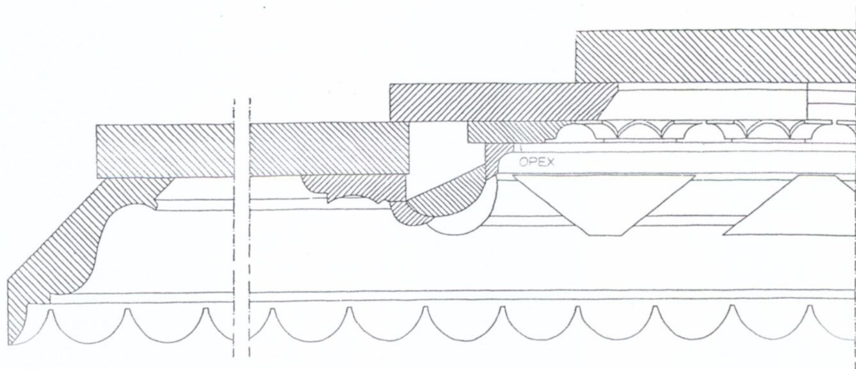
Друг от таваните на същия конак запазва очертанията на основния правоъгълник на стените, с по-богато оформени, следващи линията на стените фризове и централен

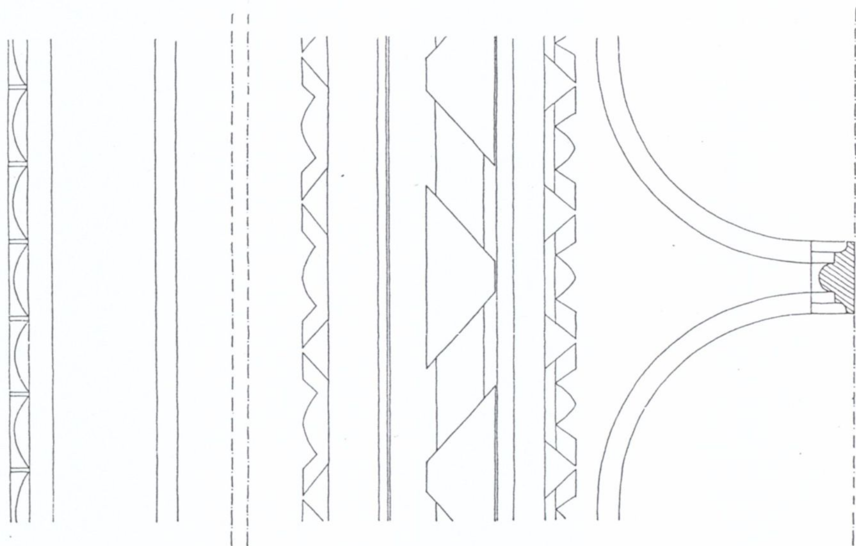

РАЗРЕ

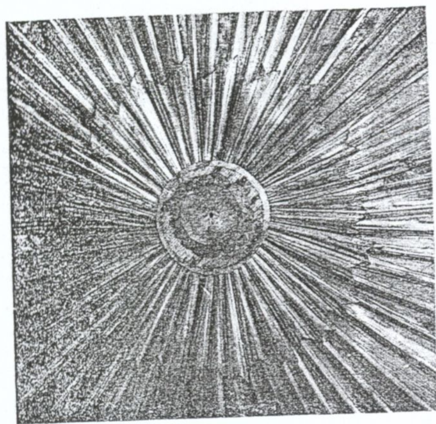

62. Агушевият конак в с. Могилица. Конструктивни подробности от дървения таван по фиг. 60

63. Агушевият конак в с. Могилица. Конструктивни подробности от дървения таван по фиг. 60

64. Агушевият конак в с. Могилица. Розетка от дървен таван

квадрат, положен върху централен плафон, подразделен на леки и фини в мащабно отношение диагонални карета (фиг. 65). За направата на тавана е употребен предимно чамов материал, като известни части са изработени *от орех* (фиг. 62 и 63) и е търсен контрастът във фактурата на двата материала.

От конструктивните разрези на фиг. 62 и 63 може да се установи, че въпреки сравнително разнообразния детайл и орнаментировка таваните в Родопската архитектура имат в общи линии плоскостен характер без по-значително, по-скулптурно и в дълбочина третиране на таванските плоскости, характерно за много от таваните в нашата Възрожденска архитектура от балканските и подбалканските краища. Родопските тавани отстъпват и по качеството на изпълнението, което е по-близко до това на столарската техника (фиг. 66).

В оформянето и по-специално в оцветяването на таваните особено в сградите на богатите местни управители (българи-мохамедани) в по-подчертан размер се чувствува влиянието и вкуса на източната (ориенталската) архитектура.

Липсата на по-пластично третиране в родопските тавани може да се дължи според нас на следните причини:

1. На желанието да се избягват конструктивни усложнения и оскъпявания, налагащи се при конструкциите със значително разместени нива на таванските плоскости.

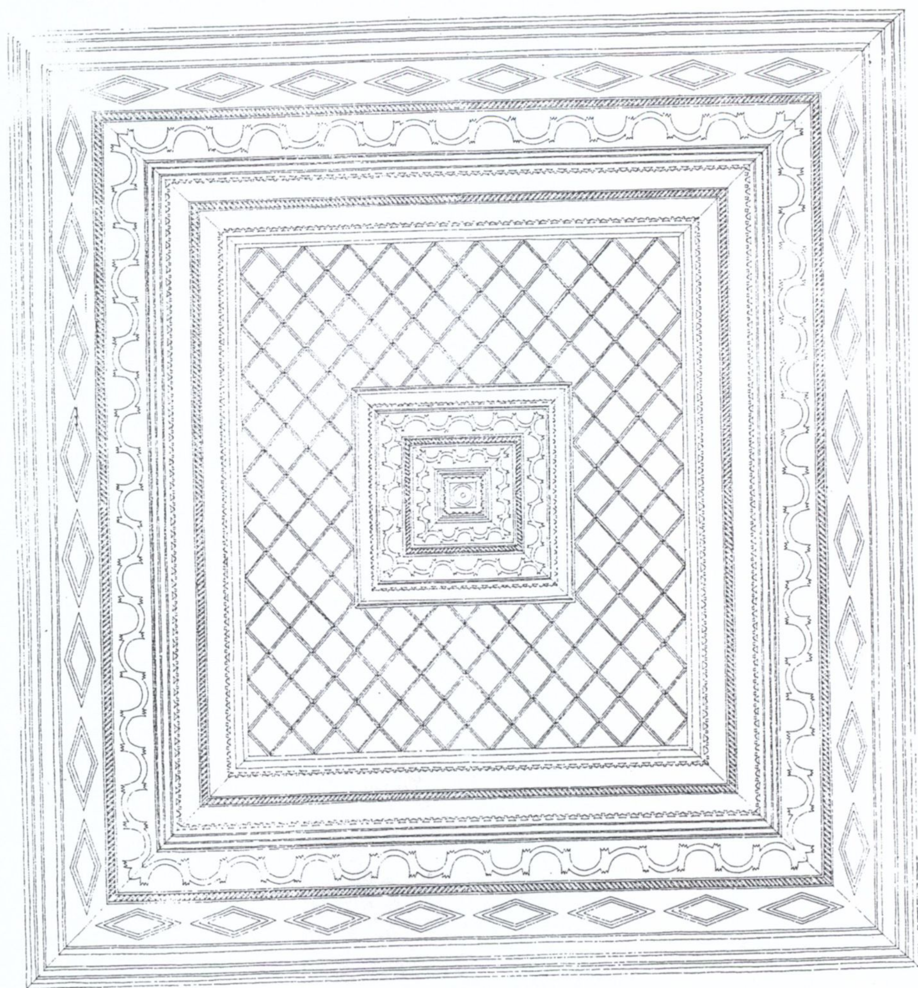
2. На влиянието на ориенталски образци, при които въздействието се търси предимно в богатата плоскостна орнаментировка, подсилена с подходящо полихромно третиране.

3. В липсата на помещения с типично изразена централна (вертикална) ос, около която (в порядък на подчинение) да се групират останалите жилищни и други обемно-пространствени елементи. В такива именно случаи, характерни за нашата Пловдивска, Копривщенска и друга стара архитектура, е най-оправдана и логична направата на тавани с по-дълбоки, подчертаващи вертикалната ос удълбавания. Основен обемно-пространствен елемент на най-забележителните родопски сгради е *потонът* с ясно изразена продълговата, а не централна тенденция. Всички други помещения (кьошк, пейка, стаи и т. н.) са в явно подчертано подчинение на силно действуваща със своята надлъжна обемно-пространствена ос потон.

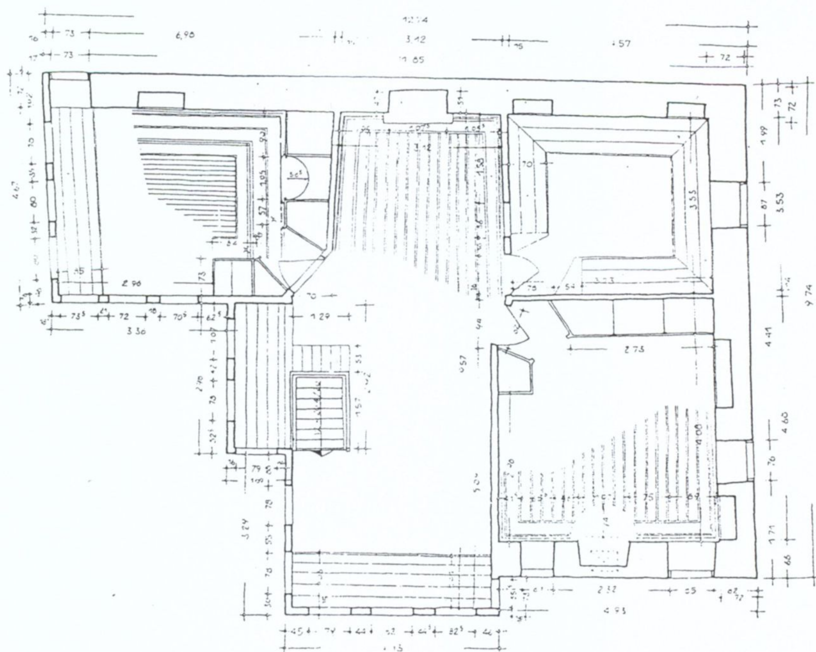
Въпреки направените бележки дървените, по-богати или по-скромни тавани в нашата Родопска архитектура са една неотменима нейна принадлежност и са ценен влог в съкровищницата на нашата народна култура.

Д. СТЕННИ ДОЛАПИ

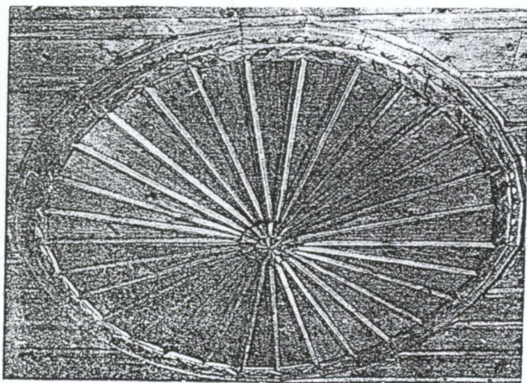
В добро единство с дървения таван при много от по-изисканите родопски сгради и особено в по-репрезентативните им помещения (кьошк, кәщца) се правят подходящо оформени дървени долапи. Те изпълняват утилитарни задачи, но допринасят и за по-голяма приветливост и интимност на интериора, като изпълняват едновременно и функциите на красиво и умело конструирана дървена ламперия. С такива долапи обикновено се покрива плоскостта на вътрешната стена, вкл. и частта над вратата и част от съседната стена (фиг. 67). В общата композиция на долапите се включва и симетрично разположеният, т. нар. *чичеклик*, който е измазан с мазилка и е в

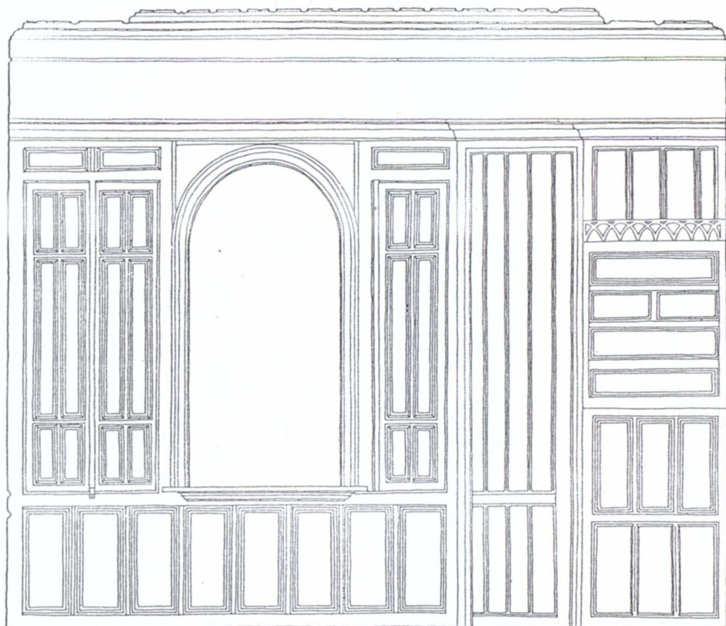
65. Агушевият конак в с. Могилица. Дървен таван

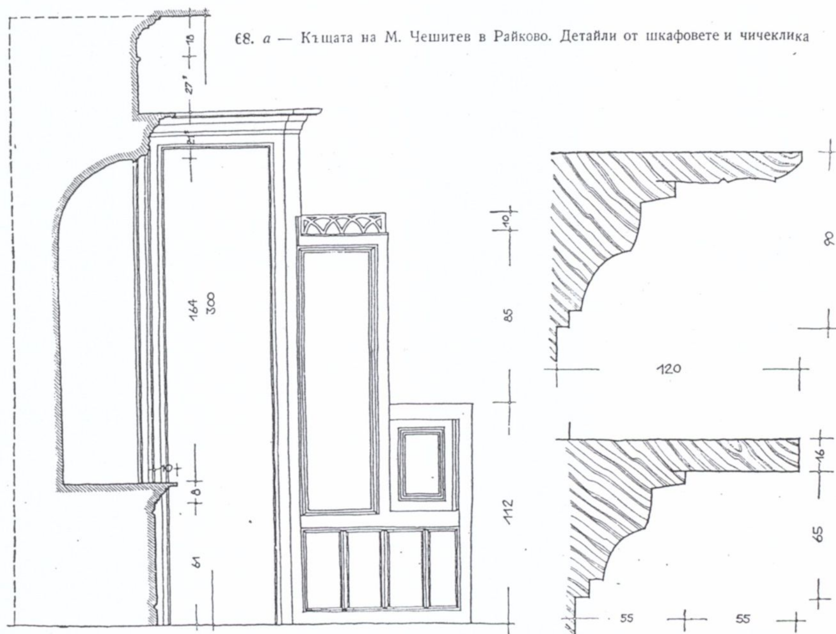
66. Къщата на М. Чешитев — Райково. Разпределение на етажа

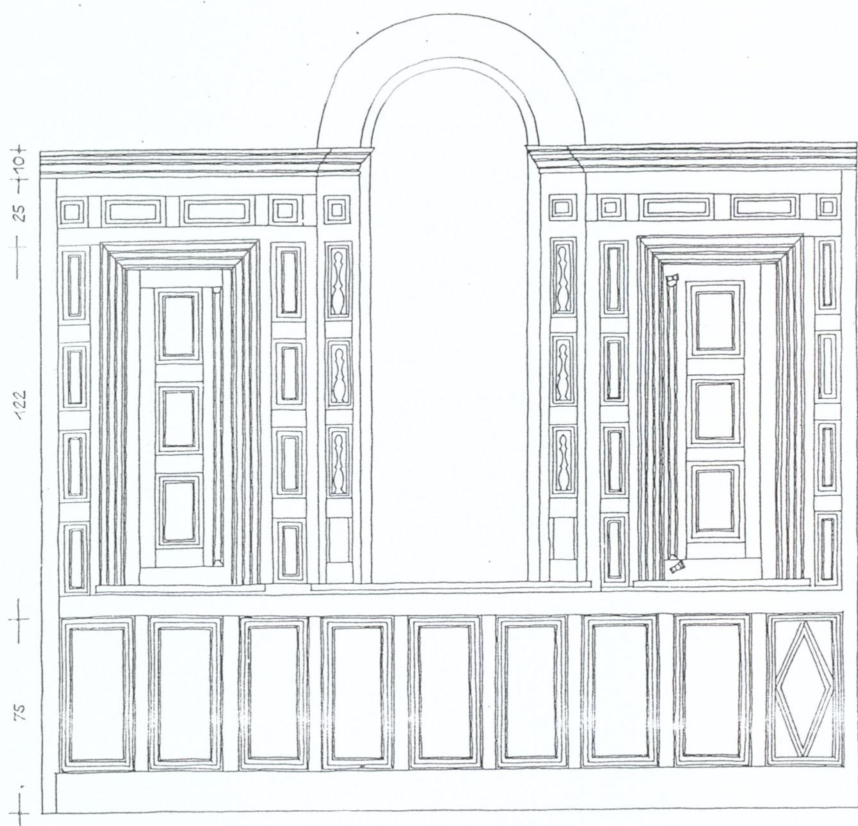
67. Фрагмент от дървен таван в с. Устово

68. *а* — Къщата на М. Чешитев в Райково. Детайли от шкафовете и чичеклика

Устово

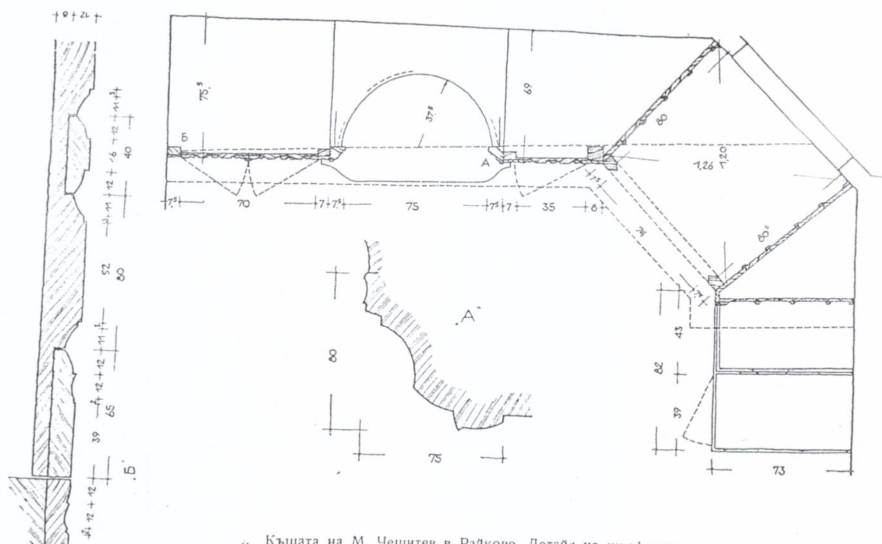
68. *б* — Пангаловата къща — Райково. Поглед към чичеклика

худо
плос
висо

врат
изра
табл
ните
към

тени

и т
хара

... Къщата на М. Чешитев в Райково. Детайл на шкафовете — хоризонтален разрез

художествен контраст както по форма (със засводяване), така и по тон и фактура с тъмните плоскости на стенните долапи. Те, вкл. и чичекликът не достигат до тавана, а завършват на височина над вратите, със силно, енергично наддаден дъсчен профил (фиг. 68).

Основната носеща конструкция на стенните долапи, вкл. и на частта (преддверието) при вратата се прави със скелет от бичмета (фиг. 69). Конструктивният скелет е покрит с майсторски изработени и оформени дървени плоскости на таблена конструкция. На височина на цокъла таблите са с уедрени размери, а над тази височина преминават към все по-фин мащаб. Вътрешните вертикални прегради на долапите са от допиращи се една до друга дъски, като фугите към видимите плоскости се покриват с профилирани летвички (фиг. 69).

Особено интересна е и конструкцията на отваряемите крила-вратички на долапите, изработени от цяла, широка, профилирана дъска с допълнително прикрепени профилни летви (69).

Конструкцията, члененията и мащабът на плоскостите на стенните долапи са винаги в близка и тясна връзка с изпълнението на вратите, заедно с които те определят в голяма степен характера на вътрешната архитектура (гл. и раздела за вратите).

окривни форми и конструкции Покривни покривки Корнизи и стрехи

А. ПОКРИВНИ ФОРМИ

Проектирането и изграждането на покривна конструкция е въпрос колкото конструктивен, толкова и архитектурно-естетичен. Може веднага да се подчертае, че в тази област старите родопски майстори са създали едни от най-сполучливите примери в нашето народно строителство.

Правилен подход при решението на покрива бил прилаган още при определянето на покривните форми. По начало, както и в другите български краища, с предпочитание се ползуват решенията с отвеждане на водите на четирите страни[1] (фиг. 70).

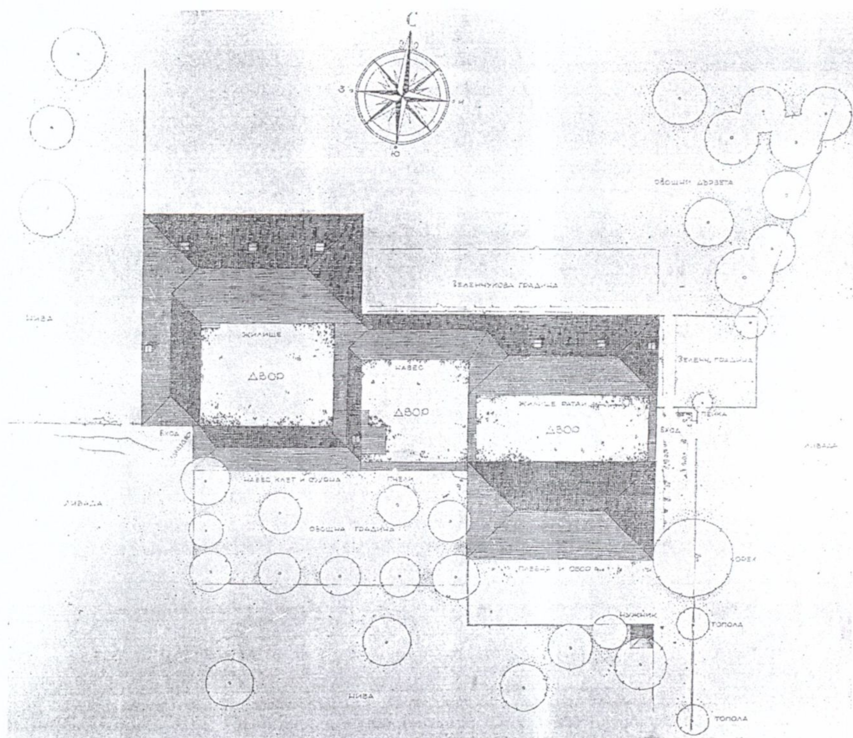
Според размера на сградата и отношението на дължина към широчина са били възможни решения със или без било (фиг. 71). При описаното вече разпределение на родопската сграда и особено при сгради с дълбок потон се очертава особено ясно удължена тенденция на главния корпус. Така се получават особено монументални, прекрасни в архитектурно отношение форми, с ясно удължени покривни била — нещо особено търсено и желано при покривните решения „на четири води" въобще (фиг. 7 и 10).

От друга страна, наличието на силно издадени напред части на сградата (кьошкове и др.) е налагало оттичането на водите от два срещащи се на 90° (в план) покривни наклона да става в т. нар. „долини" (улами). Според проф. Тод. Златев „появата на долия в Родопската къща е особеност, която не се среща при другите наши народни къщи." [25] Това твърдение може да бъде оспорено, тъй като долии (улами) се срещат и в други наши области (пловдивска и черноморска къща и др.). Според нас твърдението на проф. Златев трябва да се разбира в смисъл, че долията не е типична за най-чистите и характерни образци на народната къща в други райони на страната.

Родопската архитектура е характерна не само с умелото изграждане на отделни сгради, но и с оформянето на цели жилищни и други комплекси (стопанството на Агушеви в с. Черешово, Агушевият конак в с. Могилица и др). Поради различната етажност и многообразните теренни условия при тях се обединяват строителни тела с най-различни обеми и височини. Тук именно особено ясно проличава блестящото майсторство на родопските строители при определянето на решенията на покривните форми и конструкции (фиг. 13, 14, 17 и 72). Особено убедителни в това отношение са фиг. 17 и 70. Покривните плоскости са решени по най-логичен начин — със запазването на един и същ наклон. Отделните покривни плоскости се засичат в линии, покриващи се в хоризонтална проекция с ъглополовящите при чупките и ъглите на сградата. При подобни решения *с особено изразителна сила се очертават покривите на главните корпуси на застроените комплекси* (фиг. 10).

Когато подчертавахме, че в Родопската архитектура с предпочитание се ползуват решенията „на четири води", това не означава, че не са прилагани и други решения — на две води (извън разгледания вече случай с дървените блокови сгради). Възможните решения (на четири или две

[1] Решения „на две води" (двускатни покриви) били прилагани в Родопския край предимно при направата на блокови дървени сгради за мандри и др., подробно описани в предишните раздели.

70. Стопанството на Агушеви в с. Черешово. Ситуация и решение на покрива

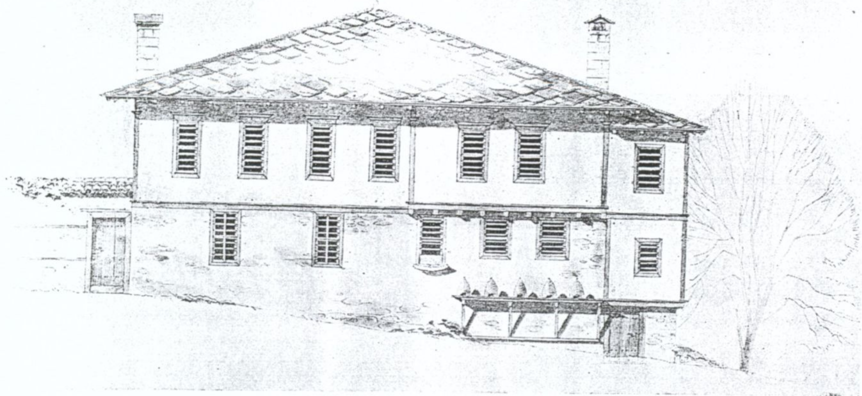
води) се срещат твърде често на една и съща сграда или на един и същи комплекс. Обикновено „на две води“ (с видим фронтон) се покриват издадени еркерни или други части, за които по една или друга причина е била търсена по-голяма изразност и подчертаност (фиг. 17 и 20).

Разглеждайки покривните решения в хоризонталната им проекция, високо уважение буди съзнателният стремеж на родопския майстор да се избегне на всяка цена прорязването на най-важните покривни конструктивни части (маии, долии) с комини или други елементи. Както се вижда на фиг. 17 и 70, комините са проектирани извън очертанията на посочените особено важни конструктивни части.

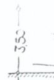
Б. ПОКРИВНИ КОНСТРУКЦИИ

Проявявайки много добър конструктивен усет и умение при общоидейното проектиране на покрива, родопският майстор доказал голяма индивидуалност и умение и при конкретното му изграждане.

Изследователите-неспециалисти на Родопската архитектура дават някои сравнително наивни описания на покривните конструкции. От тях обаче могат да се имат пред вид някои характерни

71. Къщата на Хаджийски в с. Буково — Смолянско. Покривна конструкция с връх (без било)

ПОЛУРАЗРУШЕНА СГРАДА

родопски наименования. Така например според Ст. Н. Шишков... „Покривът е издигнат на средата с един или два дирека, които се наричат ПО̀ПУВЕ^{а}, а дърветата, които са кръстосани и стегнати, за да образуват и държат покрива, се казват изцяло ЧЕ^{а}ТИЕ^{а} на къщата." [55]

В Родопската архитектура се срещат покривни конструкции, които сочат пътя на едно постепенно, еволюционно развитие, при което се стига до решения, характерни само за архитектура с белези на значително усъвършенствуване и добър конструктивен усет.

Голяма част от родопските покривни конструкции са аналогични с тези от другите български краища. При по-наивните конструкции предаването на товарите от покривната покривка и снега се поема по начало от ребрата. Те от своя страна се подпират от столйци, насени от вертикални или коси попове. За по-равномерно разпределение на товарите тежестта на поповете се предава върху гредореда чрез прилаганите в нашето народно строителство кюприи. Кюприи обикновено не се прави там, където тежестта на попа се предава чрез гредореда на близколежаща долна стена (фиг. 73). Интересното при описаната конструкция е също така, че *столйцата се подпира чрез попове върху всяка греда от гредореда*, т. е. през 1—1,20 м. Това може да се обясни предимно с желанието да се поемат по-добре тежките товари от каменните плочи и снега, но също така сочи и за значителен наивитет, като подпирането се прави по възможно най-простия начин и на всички възможни места. За наивитет говори и липсата на каквато и да е напречна връзка, клещи и др. под.

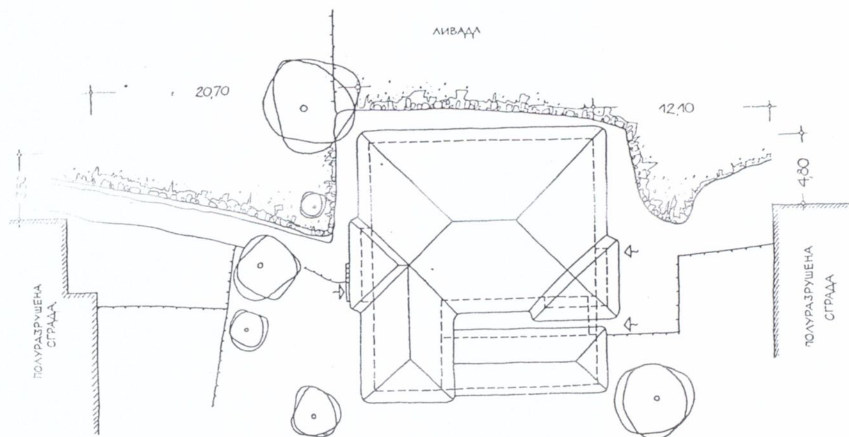
При други решения, също така срещани в нашата стара народна архитектура, столйците, които подпират ребрата, лежат на макази, подпрени с вертикални или коси попчета. Подобни изпълнения представляват преход към решенията с козли (ферми) — (фиг. 74).

За отбелязване е, че в други случаи строителите са напипвали вече по чувство или от опит нуждата от напречна връзка, без да я осъществят докрай. В наблюдавана от нас покривна конструкция от едната страна на реброто, в лявата половина на покрива се прави единична клеща, закована в реброто. Същата клеща обаче в другата симетрична половина не среща ребро, а ляга само върху средната столйца.

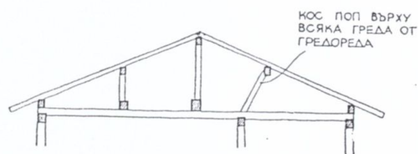
Твърде характерни за родопския край са покривните конструкции със среден поп и паянти, обърнати нагоре, които подпират ребрата близо до билото (фиг. 75 и 76). Според арх. Цветан Добрев системите по фиг. 72—горе, 76 се срещат при отвори до 5 м. „При по-големи

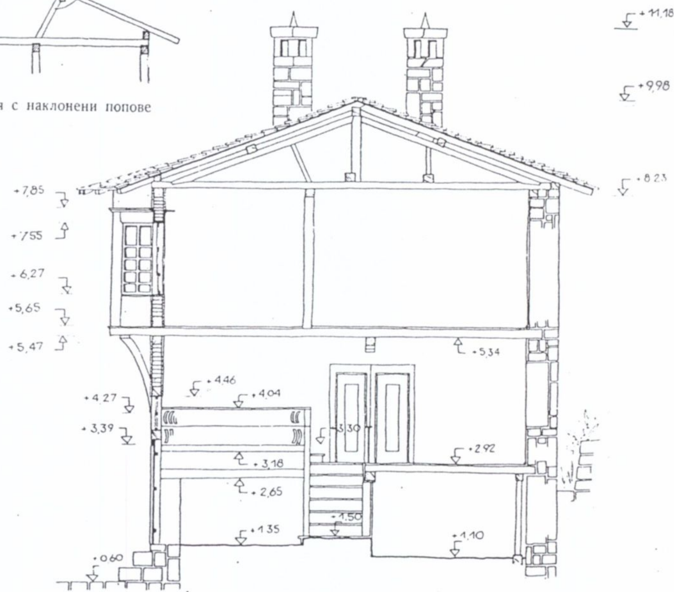
73. По

72. Ситуация на Шекиревата къща в Райково

73. Покривна конструкция с наклонени попове

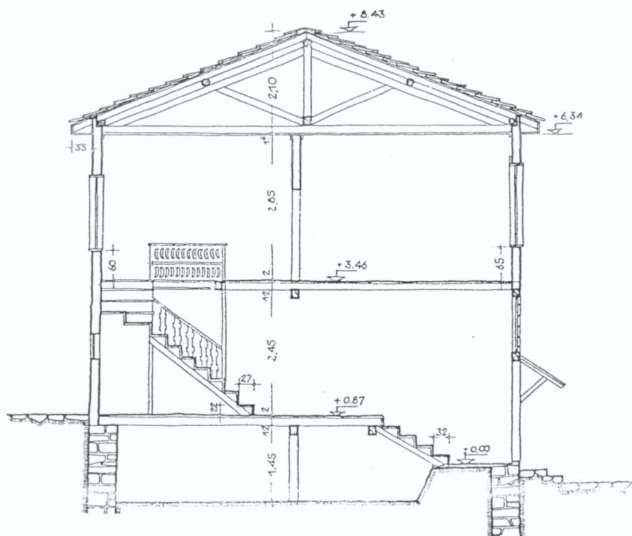

74. Пампоровата къща в Смолян. Напречен разрез

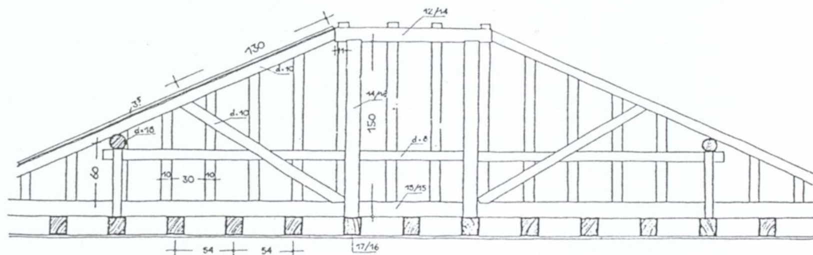
75. Покривни конструкции от родопски къщи

79

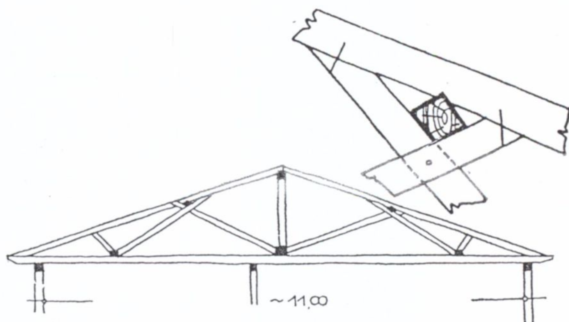
76. Мерамовата къща в Смолян. Напречен разрез

77. Сабрутевата къща в Райково. Покривна конструкция

отвори
и поем
паянти
П
пръто
друг м
говори
този п
за Сре

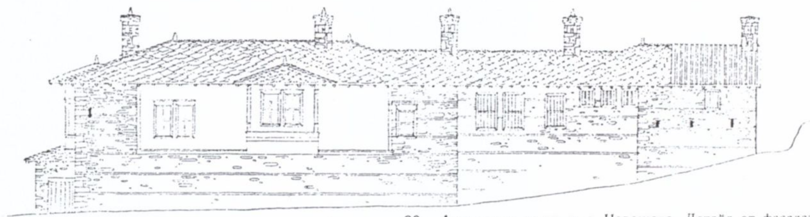
друга
и офор

78. Решетковидна родопска покривна конструкция

79. Агушевият конак в с. Могилица. Напречен разрез през решетковидна родопска покривна конструкция

80. Агушевият конак в с. Черешово. Детайл от фасадата

отвори конструкцията се обогатява с още две външни паянти, които достигат до средата на реброто и поемат главната тежест на средната столица." [21] — (гл. фиг. 75 — долу). С подобни наклонени паянти се подпират и диагоналните маии (фиг. 77).

Най-типични за Родопската архитектура са конструкциите, близки до решетковидните прътови решения. При тях средните столици се носят от два кръстосани и врязани един в друг макази (фиг. 78, 79). Въпреки че и тук липсва напречната връзка (клещи), тази конструкция говори за голямо техническо съвършенство и за здрав конструктивен усет. Конструкции на този принцип — столица, обхваната от коси попове, отиващи до ребрата, е твърде характерна за Средновековието в чужбина (Германия и др).

Търсейки непрекъснато подобряване на изпълнението, за родопските майстори *една или друга направа на покривната конструкция не е била самоцел — чрез нея било осигурявано и оформяването на грижливо обмисления външен образ.*

В. ПОКРИВНИ ПОКРИВКИ

Конструкцията на покрива била грижливо обмисляна и с оглед на наличните, необходими за покриването на сградата местни материали.

За покриване се употребяват обелени елови кори (фиг. 24), слама (ръженица), дъски, каменни плочи (тикли) и по-рядко керемиди. Най-срещаното покриване е това с каменни плочи.

Със слама обикновено се покриват второстепенни сгради (обори, воденици и др.). Покриването с дъски е практикувано по-често, предимно за селскостопански сгради, а по-рядко за жилищните (с. Настан и др.). Употребявани са „цепени дъски, *не бичени* (км), защото цепените с брадва дъски много бавно гният.“ [55]

Обликът на старата Родопска архитектура е най-тясно свързан с дълговечните и красиви каменни покривки-плочи, които ... „приличат на лу^с^пите на шарана.“ [22]. За Смолян плочите били донасяни от близката местност Кайнадина...,“ дето се нахожда единствената изобилна кариера с такива гладки и много за целта плочи.“ [35]

От фиг. 80 и др. личи майсторското умение и голямата грижливост, с които се извършвало покриването с каменни плочи. Плочите се нареждат по диагонал, при което се осигурява по-добро оцеждане на водата и по-добра стабилност. Обикновено на местата, където се срещат по-големи съседни плочи, се подлагат по-малки плочи, за плътно закриване на опасните междини.

Въпреки сравнително по-грубите размери на родопските покривни плочи с тях умело са покривани всякакви, вкл. и криви повърхнини (фиг. 14 — долу). Най-чувствителните места на покрива (долми, мави) били покривани също с плочи. За целта било правено подходящо утъпяване на засичащите се във външни или вътрешни ъгли покривни плоскости, както е показано на фиг. 15 — долу и фиг. 81. По същата причина със заоблени или начупени преминавания били оформявани и стрехите респ. корнизите, при ъглите на сградата (фиг. 15).

Покриването с печени керемиди — изкуствен и по-скъп материал, се среща по-рядко. Говорейки за с. Ковачевци, В. Маринов подчертава, че... „Къщите започнали да се покриват с керемиди едва от 1910 г., когато тук дошли керемидчии от Разлог. Дотогава къщите били покрити с плочи или дъски.“ [35]

Г. КОРНИЗИ И СТРЕХИ

Неразделна част от долния завършък на покривната конструкция е направата на корниза или стряхата. Изпълнението на тези важни части на сградата в Родопския край е значително разнообразно.

Най-разпространени са решенията, при които долният завършък се образува от естественото конзолно наддаване на ребрата обикновено в естествения им вид без допълнителна обработка (фиг. 51, 52, 74). Тази направа позволява лекото изпълнение на стрехи с различно наддаване.. „Покривът изнича от стените на къщата на $^1/_2$ метър навън, а някога, особено над стената, дето е и плевнята, и повече от 1 метър. Това се казва СТРЕ^а^ХИ на къщата и *са цели сушини, под които и човек, и добитък във време на дъжд могат да се* ПУДНЕ^а^ ЧЕ^а^ Т *и запазят от измокряне*“ (км). „Под тези стрехи, тъй широки, *често пъти се държат и дърва.., и други дървени и дъсчени материали*“. (км) [55]

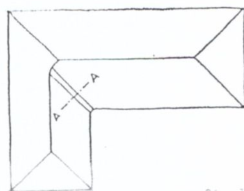
Неделев установява, че... „В очи бият големите сачаци — широки открити наддавки на къщите отпред, *под сушините на които се прибира, реди и суши тютюнът*“ (км) [41]. Явен е от казаното и подчертан утилитарният характер на стряхата независимо от конструктивните и естетическите предпоставки.

Дървените стрехи от описания вид се правят както над завършващи етажа паянтови стени, така и при стени от камък.

С по-изискана направа са дървените хоризонтални стрехи, обшити отпред и отдолу с дъски (фиг. 41). Броят на обшиващите дъски е в зависимост от ширината на стряхата. Много правилно в конструктивно и в архитектурно отношение се оформят и фугите между челната дъска и хоризонталната обшивка, а така също с подходящ профил и преходът между хоризонталната стряха и вертикалната стенна плоскост.

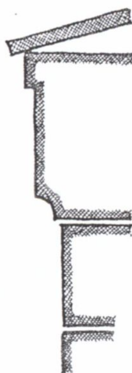

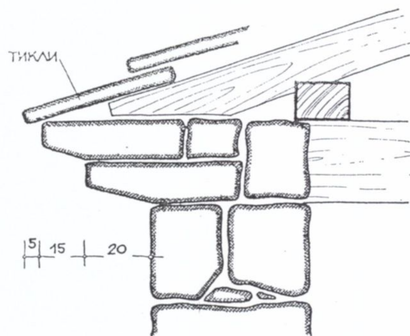

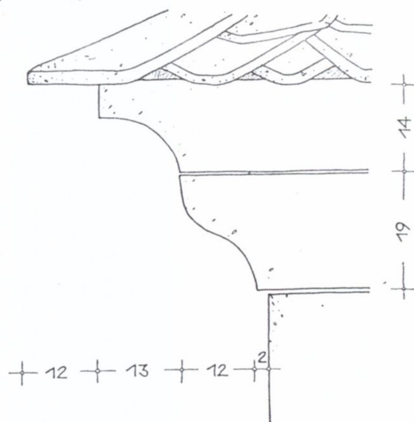
81. Уширяване на долията

83. Корниз от камбанарията на църквата в Райково

82. *а* — главен корниз на църквата в с. Арда; *б* — корниз на църквата Св. Георги в Смолян

Корнизите от камък се правят изключително върху каменни зидове. Естеството на материала, неговата тежест и необходимостта от добро закрепване в зида са налагали и едно сравнително по-малко наддаване. С по-голямо наддаване са правени каменни корнизи от съответно по-тънки, плочести камъни (фиг. 82). С най-добро изпълнение и подходящо за материала оформяване са каменните корнизи на обществени и култови сгради (фиг. 83).

В Родопската архитектура се срещат и измазани корнизи с характерната и за други наши краища конкавна или комбинирана конвексно-конкавна форма. При направата им се използуват съответно изрязани според кривината конзолни гредички, които се обшиват с летви (фиг. 51). Отпред те се затварят с челна дъска. Корнизи от описания вид се срещат при дворни входни порти, при главни корнизи на сгради и особено при еркеровидни наддавания и завършък на каменни кули, увенчани с паянтови надстройки (фиг. 19).

Твърде често се срещат и решения, при които откъм страната на улицата стряхата е измазана, а към страничните и задни фасади е от видими покривни ребра.

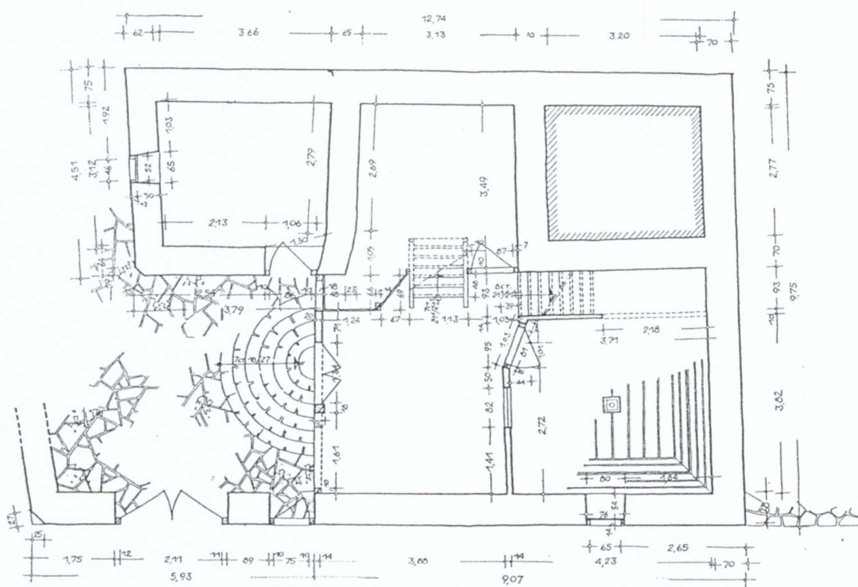
Описаните дотук най-срещани корнизи и стрехи са осигурявали достатъчно големи възможности в конструктивно и в архитектурно отношение, което се вижда от най-добрите запазени образци на старата Родопска архитектура.

Стълби, парапети и ръкохватки

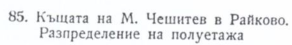
В Родопския край стълбата била наричана според големината ѝ скáла, респ. скáличка.

С най-проста направа са стълбите, които водили от обора за плевнята, с просто наковани между две странични греди дървени пречки. Стълбите, които водят от приземието към горния потон, се изпълняват съгласно особеностите на една по-изискана техника. Стъпалата се закрепват върху здрави дъски-странѝци. Долната част на стълбищното крило се обшива почти винаги с дъски. *Характерно за родопските стълби е и наличието на капак при горния завършък на стълбищното крило,* с който се преграждa пътят на неприятните въздушни течения между приземието и етажа и служи също за опазване (заключване) на горния етаж.

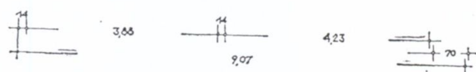
Разположението на стълбата в плана на сградата се отличава с логичност, съобразяване с функционалните изисквания и здраво архитектурно чувство (фиг. 67, 84, 85 и 86). Особено интересно е общото разположение и композиция на стълбите в къщата на Милион Чешитев в Райково. Пред главния вход в двора е развита красива каменна стълба със седем полукръгли стъпала (фиг. 84). Подобни решения са твърде често срещани и обичани в старата Родопска архитектура. От полуетажа на същата сграда са развити две стълби: едната, еднораменна, служи за домакинска връзка с по-високия, стръмен терен към задната страна на сградата. Същинската стълба за етажа е развита в две самостоятелни крила, отделени с просторна площадка (фиг. 86). Стълбата намира своя логичен и красив завършък в просторния и слънчев потон на етажа.

84. Къщата на М. Чешитев в Райково. Разпределение на приземието

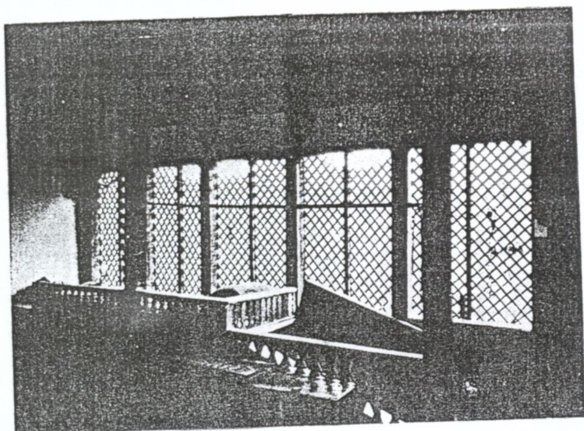

85. Къщата на М. Чешитев в Райково. Разпределение на полуетажа

86. Къщата на М. Чешитев в Райково. Разрез

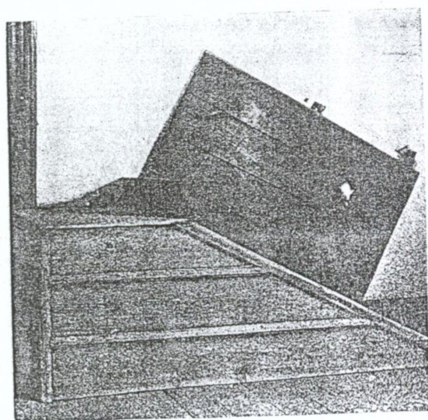

87. Част от потона на сграда в Райково

Обикновено, за да се осигури в етажа възможно по-малък отвор (покриван с капака), началната половина на стълбищното крило се закрива от горния етаж. При това частта от пода на етажа, намираща се над първите приземни стъпала, се повдига на по-високо ниво и се огражда евентуално с парапет и дървени колонки (фиг. 42, 87). Същата повдигната част в друг случай е особено умело вмъкната в плановата композиция и служи за повдигнат одър (легло) в кьошка (жилищна сграда на Агушеви в с. Черешово (фиг. 8). В гр. Батак повдигнатата част, снабдена отгоре с капак, служи за хамбар за складиране на жито (фиг. 88).

Най-срещани са решенията, при които крилото на стълбата прилепва с едната си надлъжна страна до зид. В други случаи особено когато крилото на еднораменната стълба е вместено в средата на обширния потон, се осигуряват решения с много правилна функционална насоченост и голяма архитектурна изразителност (фиг. 18).

При най-изисканите изпълнения на подходящи сгради са правени и монументални трираменни стълби (конакът на Салих ага в Смолян — (фиг. 89).

88. Затваряне на дървена стълба с капак в гр. Батак

Стълбите с носещи „страници“ са със или без контрастъпала. Типичен страничен изглед на родопска стълба е даден на фиг. 90. Отношението между височина и широчина на стъпалата е около $^{20}/_{20}$ см (Григоровската къща в Широка лъка), $^{20}/_{23}$ см (жилищната сграда на Агушеви в с. Черешово) и др. Както е показано на фиг. 90, контрастъпалото се прави и наклонено, с което се печели ширина за стъпката и се получава красив изглед. Въпреки сравнително голямата височина на стъпалата (мин. 20 см) родопските стълби са удобни и не са уморителни. За това, разбира се, спомага и сравнително малката височина на приземието, изискваща по-малко на брой стъпала.

Отношението на височина към ширина на стъпалата в къщата на Милион Чешитев — Райково, е 21,4/21,3 см. Общо може да се подчертае, че отношението на височината към ширината в родопските сгради е 1 : 1 или с незначителни отклонения.

При стълбата на Пангаловата къща в Райково (фиг. 91) стъпалата и контрастъпалата се срещат под ъгъл от 90°. Профилът на стъпалата е получен само чрез наддаване на стъпалната дъска. Отстрани стълбата е преградена с цялостна ажурна дървена стена, съставена от няколко хоризонтални фриза (пояси) и вмъкнати в тях, своеобразно изрязани парапетни дъски. Заслужава да се обърне внимание на обстоятелството, че на височината на всеки пояс парапетните вертикални дъски получават различно, многообразно оформяване.

Твърде интересна е и наблюдаваната от нас конструкция на вита стълба в джамията на с. Арда. Стълбата е изработена от отделни дървени греди, които следват в непрекъсната крива. Единият край на гредите ляга на външните зидове на осмоъгълното минаре, а в центъра на кулата те са заковани с големи ковани гвоздеи във вертикална греда. Междините между отделните дървени гредички са запълнени със зидария от каменни плочи (фиг. 92, 93).

С много голямо чувство и любов са правени и някои начални стъпала (от камък) пред същинската дървена стълба (фиг. 53) или пред входовете на отделни помещения (фиг. 53 и 84) с твърде обичаната и красива полукръгла форма, която е в интересен контраст с правите линии на цялата останала архитектура.

Интересни са на места и решенията с необходимите диференциални стъпала, преодоляващи нивото на потона и това на повдигнатия кьошк.

Разнообразни и интересни са и изпълненията на парапетите, ограждащи стълбищните крила и площадки, повдигнатите пейки и др. Те говорят за голямата творческа находчивост, разнообразие и подходящо конструктивно изпълнение. Всички вертикални парапетни части в повечето случаи не са стругования, а са от плоскостни елементи (дъски), които се обрязват по най-разнообразен начин.

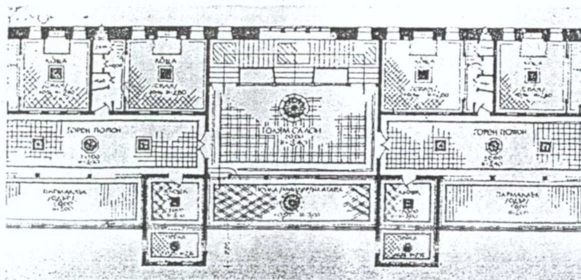
В едни случаи се наподобяват формите на стругованите дървени или каменни балюстри (фиг. 91—горе, 94). Най-често обаче парапетните дъски получават оформяване, което е по-близко до особеностите на прилаганата техника (изрязване с бичкия и т. н.) — (фиг. 16, 28, 95, 96 и др.).

При такава направа разнообразната форма е в зависимост и от широчината на употребените дъски. Тази широчина се определя от местата на вертикалните фуги между отделните дъски (фиг. 96 и др.), с което се подчертава още веднъж строго логичното конструктивно начало на подобни парапетни изпълнения.

Твърде интересни са и парапетите, при които са използувани кръгли форми (фиг. 28). Чрез парапета се внася нова форма, която е в убедителен художествен контраст с праволинейните и строги очертания на вътрешната архитектура.

При преминаване под прав ъгъл и на други подчертани места парапетите завършват в отделни случаи с извишени дървени колонки, подходящо профилирани (фиг. 16, 21 и 96).

Връзката между парапетните дъски и ръкохватката става на глъб (фиг. 94). При това парапетните дъски, дебели 2,5 см, и ръкохватката (5,5/4,5 см) се подравняват към вътрешната страна. Получената фуга умело се покрива с профилирана летва. Стълбищните площадки отпред се покриват с широка челна дъска. Долният край на парапетната дъска се прикрепва с летва, закована на дървения под (фиг. 94).

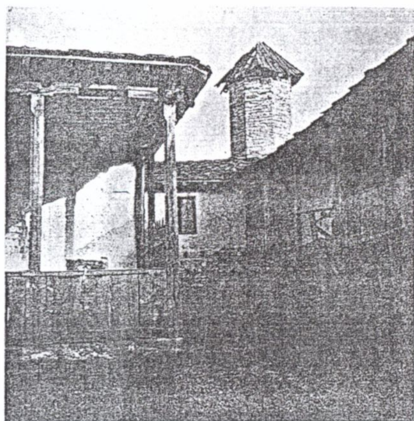

89. Трираменна стълба от конака на Салих ага в Смолян

90. Страничен изглед на част от стълба (сграда в с. Арда)

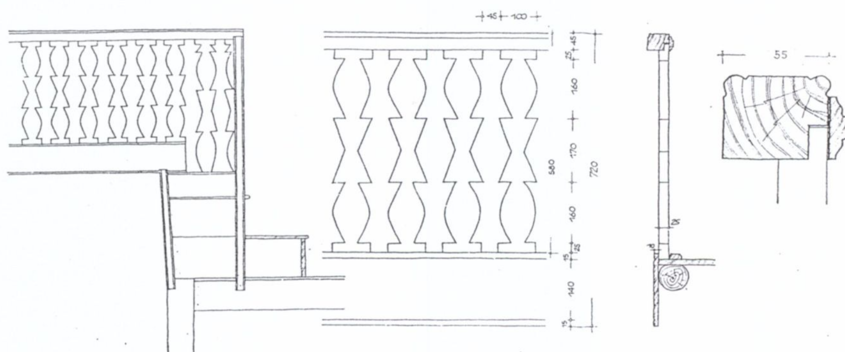
91. Пангаловата къща в Райково. Стълба

92. Джамии в с. Арда

93. Стълба в минарето на джамията в с. Арда

94. Пандалиевата къща в Смолян. Детайли от парапета на стълбата

Огнища, бани, комини

За родопската, както и за всяка българска къща огнището, респ. пещта, било средище на жилищното помещение. То осигурявало сготвянето на храната, раздавало живителна топлина през прохладните родопски вечери и мразовитите дни и нощи.

Огнище с комин имало във всяка горна ко[а]ща, а също така и в помещенията за готвене и обитаване в приземието. Почти винаги пещите и огнищата се изграждат до масивна каменна външна или вътрешна стена. Има обаче и сгради, когато те се правят и при леки паянтови стени. Такива са огнищата в летни помещения (кьошкове), оградени от всички страни с леки паянтови стени. При тези решения огнището се оформява с красив еркер на външната стена, подпрян с извити конзоли над приземието (фиг. 97).

Броят на огнищата за всяка сграда е изразяван с броя на излизащите над покрива комини. Описвайки някои селища в старата Рупчоска кааза, В Дечов пише:.. „От мястото, гдето стоях, аз изброих 580 къщни комини — *средно под два коминя в къща за живеене.*“ (км) [16].

Интересно е описанието, което дава Ст. Н. Шишков за родопските огнища:

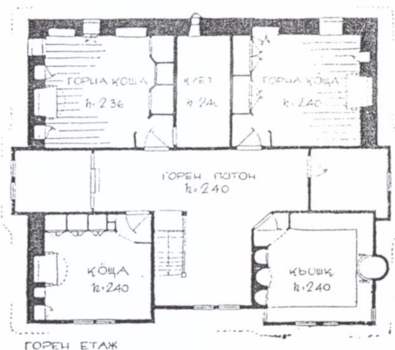
„Огнището е четириъгълна продълговата форма над самия под, само че настлано с около 10—15 см пръст и отгоре добре омазано и изгладено. От страните са турени малки каменни възправени до 8—10 см дебели плочи за предпазване от жарта да не достигне до пода; тези плочи се казват ЗАСЛУНЕ[а]; дясната страна на огнището е БУЖЕ[а]КТ, към която страна стои с лицето си огънът. БУДЖАКЪТ е почетното място в къщи за гостенина или най-стария от

95. Сабрутевата къща в Райково. Детайл на парапет

96. Шумковата къща в Смолян. Детайл на парапет

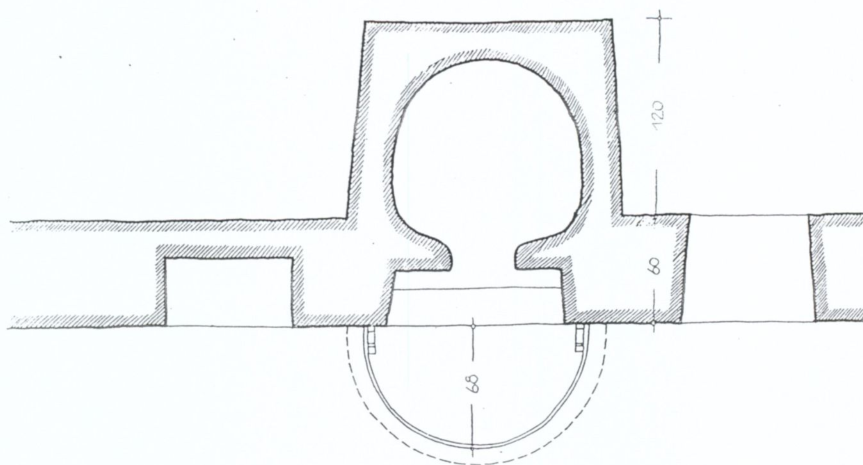
97. Къща в Райково. Главно лице и етаж

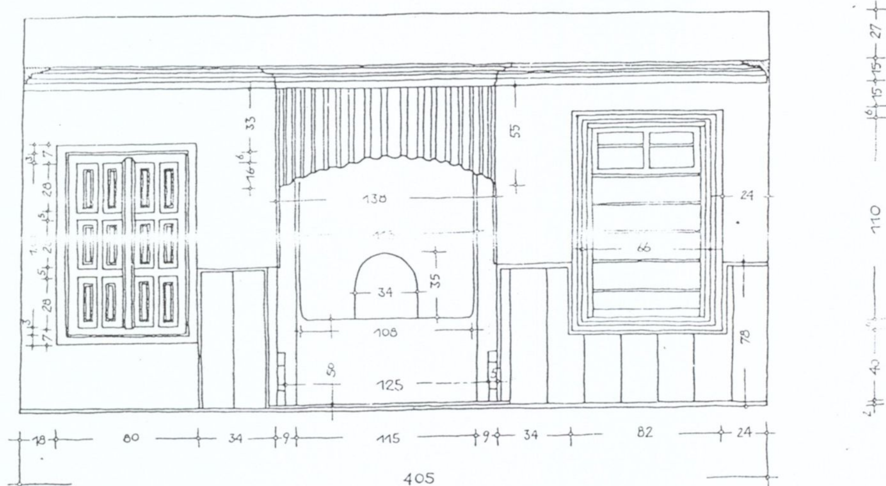

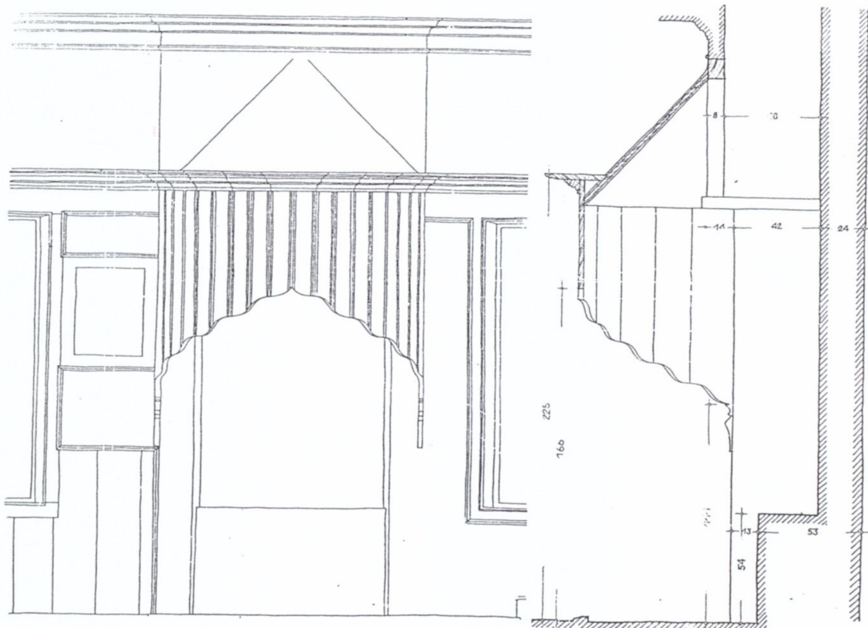
домашните. При буджака, който е всякога постлан с домашно халище, козяк и с възглавница, в стената има малко долапче, а понякога и ракла за джезбето, ковани и други стъклени съдове... В средата на огнището, както е то вглъбнато в стената, се намира във вид на полукръг отворът за пещта, която е издадена навън, и ако е висок етажът, подпира се на дървена или каменна подпора. От страните на пещовото отверстие в самата стена е оставена един вид полица, която се казва ПИЗ'УЛ и на която стои газеничето, ЗАСЛУНЕ[а]ТЕ[а] (четвъртити продълговати малки камъни, с които засланят, задържат жарта, когато горят пещта и служат по тоя начин да засланят и силното напичане на хлебовете, които са близо до жарта... Над огнището във вид на полукръг е дъсченият кош, който служи да възпира дима да не се разпростира из къщи, а да се опътва в комина. Над пизюла в стената има малка дупка обла, колкото една домашна котка да влиза, и служи за дневна светлина зимно време в огнището, когато от силния мраз прозорците са затворени с дъсчените си капаци. Тази дупка се казва ДЙВНИЦА и я има у всички стари къщи и в старо време, *когато стъкла и книги за прозорците не са били известни из Родопите.*" (км) [55]

На фиг. 98, 99, 100 са посочени в детайл две типични родопски огнища (от къщата на Марко Хараламписв и от къщата на Милион Чешитев в Райково). С по-богато архитектурно оформяване е второто огнище (фиг. 99 и 100). Ширината на огнището в стената е средно 95 см, а дълбочината 43 см. Дъсченият „кош“ е с полукръгло очертание с радиус 64 см. Кошът е изработен от отделни, финопрофилирани дъски, дебели 3 см. Долният завършък на коша е вълнообразен с повдигане в средата и снижаване към двата края. Над силно издадения хори-

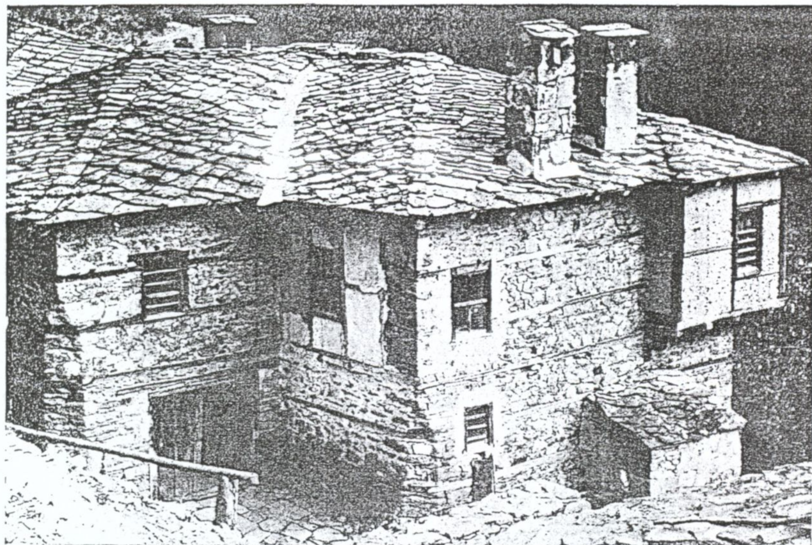

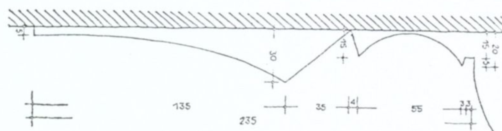
98. Къщата на Марко Хараланпиев. Детайл на огнището

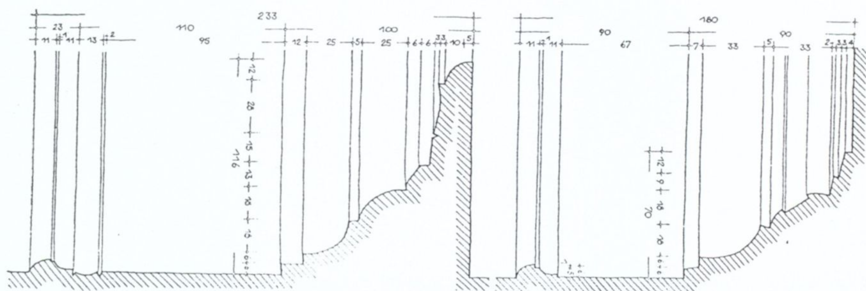
99. Детайл на огнището от къщата на М. Чешитев в Райково

101. Родопски комини

100. Детайл от огнището в къщата на М. Чешитев в Райково

зон
нус
Над
ние
мен
под
огн
ната

нал
фил

родо
(хам
от с
мазв
дено
ди з
чите
пред
щин
ком

офор
архи
нами
обед
си г
възд
било

подс
с ⌀
а др

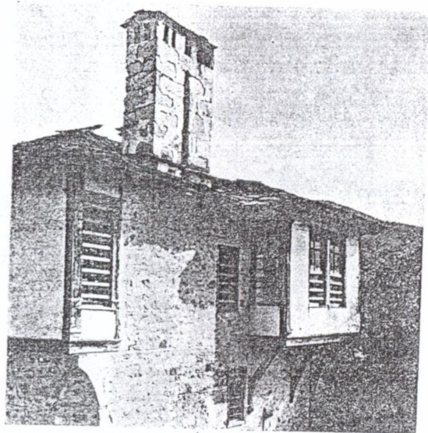
103.

12 с

зонтален дървен корниз на коша следва конусообразен, измазан с мазилка завършък. Над него следва пиластрообразното очертание на стената и на главния корниз на помещението. По този начин е осъществено подчертано и хармонично единство между огнището и цялостната композиция на стената и на останалата вътрешна архитектура.

При пода огнището е отделено от останалото помещение с повдигнати, слабопрофилирани камъни.

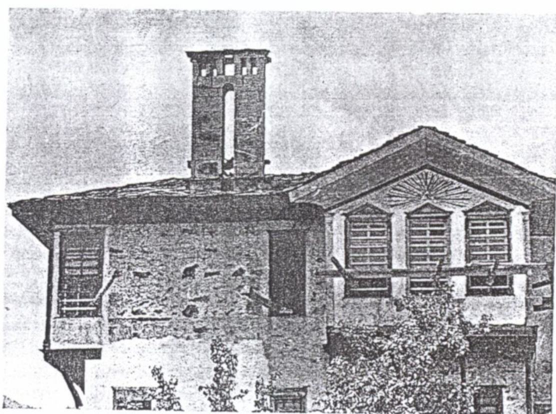
Неотменимо помещение в къщата на родопските българи-мохамедани е банята (хамамът). За баня може да се използува един от стенните долапи, който за целта се измазва добре с мазилка и се прави със засводено покриване (купол). При по-големи сгради за банята се отделя помещение със значителни размери (фиг. 8 и 9) и с удобно преддверие. Печката за банята е извън същинското банско помещение и се включва в комина на огнището на непосредствено разположената долна и горна коща.

102. Родопски комин

С особена прелест, разнообразие и умело техническо изпълнение се отличава външното оформяване и завършък на родопските комини, които са неотменима съставка на Родопската архитектура (фиг. 101). Всяко отделно огнище имало свой отделен комин. Комините на огнища, намиращи се в приземието и етажа непосредствено едни до други, са излизали над покрива не в обединено и с груби размери общо тяло, а като отделни строителни тела, съединени само в крайния си горен завършък (фиг. 102, 103 и 104). По този начин се получава фин мащаб, леко външно въздействие въпреки тежкия каменен материал, от който комините били изграждани. Получавано било, от друга страна, и по-добро укрепване на комините срещу влиянието на вятъра.

За добро техническо умение при направата на комини говори и начинът, по който била подсигурявана и усилвана необходимата тяга...“ В комините обикновено се взиждат глинени тръби с ⌀ 10 см, така че единият край на тръбата влиза в димния канал на комина и е насочен нагоре, а другият — извън комина — е обърнат срещу доминиращия вятър.“ [25]

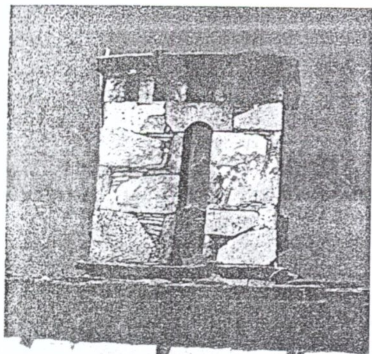
103. Родопски комин

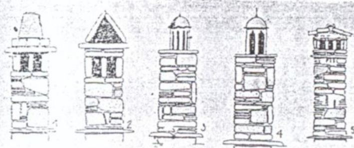
104. Родопски комин

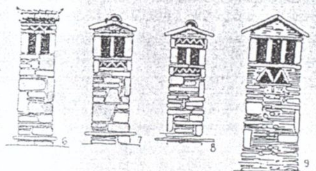
Особено интересни и изразителни са решенията с два отделни комина, съединени помежду си не в горния край, а някъде под т. нар. „духла" (фиг. 104). Съединяващият камък с дъгообразно очертание е изработен с голямо чувство, с лека и елегантна профилна извивка в долния край.

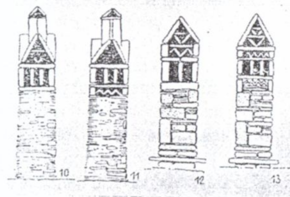
В частта над покривната обшивка от тялото на комина се наддават каменни плочи, които преграждат пътя на падащата отгоре дъждовна вода (фиг. 104). Тялото на комина се изгражда от каменни плочи с превръзка в отделните редове. Между големите отделни плочи се иззиждат в хоризонтална и вертикална посока камъни и плочки с по-малки, разнообразни размери. Непосредствено под страничните горни коминни отвори, наречени ДУХЛА, се прави изравняване със слабо наддадено каменно корнизче. Духлата се оформяват с добре подбрани, вертикални, поставени „на ребро" каменни плочи и се покриват с хоризонтална плоча. Над най-горната хоризонтална покривка се поставят обикновено изправени бели камъни (фиг. 104) или се прави друг по-богат завършък.

105. Родопски комин

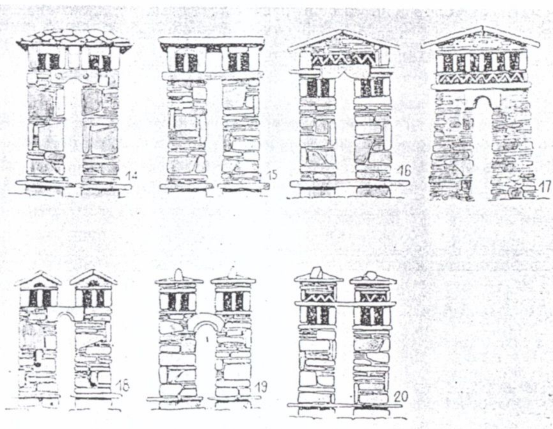

106. Родопски комини

Голямото богатство на форми при комините в родопския край се вижда на фиг. 106, 107. Особено голямо внимание заслужава начинът, по който са били съединявани в горната си част отделните самостоятелни съседни комини. Смело може да се каже, че всяко от решенията само за себе си е завършено архитектурно произведение (№ 14—20). Но по-малко интересни са и изгражданията на самостоятелните комини (№ 1—13). Независимо от по-простото или по-сложното им изпълнение родопските комини са неповторим, индивидуален отпечатък на местното строителство и архитектура.

107. Родопски комини

розорци и врати

А. ПОРЗОРЦИ

На оформяването и конструктивното изпълнение на стенните отвори (врати, прозорци и др.) в Родопската архитектура е отдавано подчертано значение. Родопските майстори-строители, които, както вече се каза, притежавали всестранна подготовка като зидари, дърводелци и столари, са доказали убедително своите способности и при изграждането на тези най-отговорни части на сградата.

Оразмеряването и определянето на броя на необходимите прозоречни отвори произхождали от здрави и логични съображения. Обитаемите през всички сезони на годината топли „коªщи са обикновено с два прозореца на външния вид и един прозорец към потона. Най-много на брой са прозоречните отвори на потона (за по-добро осветяване на обширната работна площ), а така също на помещенията с подчертан „летен“ характер — кьошковете и пейките. Независимо от по-малкия си брой въобще прозоречните отвори на „коªщата са обикновено и с по-малки размери. Така например прозорците на коªщата в жилищната сграда на Агушеви в с. Черешово са с размери 60/111 см, прозорците на кьошковете 72/140 см, а на потона 88/175 см. Това разнообразие на прозоречните отвори според спецификата на отделните помещения се отразява твърде благоприятно и при изграждането на фасадите и на обема на цялостната сграда. С особено голяма красота и бихме казали абсолютно „модерно“ третиране е оформянето на непрекъсната лента от прозорците на потона, определящи и един от най-силните акценти в образа на родопската жилищна сграда (фиг. 11).

Конструктивното изпълнение на прозоречните отвори е също в зависимост от характера на помещението. Прозорците на коªщата освен прозоречни крила откъм външната страна имат и допълнителни, плъзгащи се (при тънки паянтови стени) или отварящи се на вертикална ос капаци — при зидове с голяма дебелина (фиг. 108)

В голям брой родопски сгради... „Потонът е открит отпред на лицето, без прозорци, а вместо такива служат големи дъсчени кеªпенци, един вид като врати, само че закачени горе, та се спущат и дигат, когато трябва. Нощем те се затварят и закрепват отвътре с дървени сирмé или ЗАПЕªНАЛКИ.“ [55] Такова изпълнение имат в отделни случаи и кьошковете, и пейките.

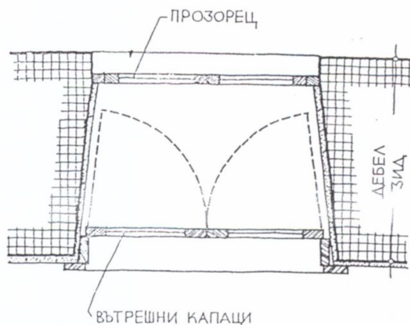
Макар и с прозоречни крила и допълнителни капаци прозорците на коªщата при суровите климатични условия не са осигурявали достатъчна топлозащита... „Зимно време на тези прозорци за запазване от студа се закачва някой домашен плат или черга или пък се слепят с намаслена хартия и *само които могат, в ново време турят стъкла* (км). Когато и хартия няма, тогава може да послужи и замести стъклото и добре остърган, изсушен и изопнат търбух на някое домашно животно.“ [55]

Почти винаги откъм външната страна прозорците на родопските сгради са предпазени с кръстосани или хоризонтални пречки (фиг. 109). Тези пречки са с правоъгълни или с кръгло напречно сечение (фиг. 110, 111 и 113). Пречките се нареждат по цялата височина на прозореца (фиг. 110 и 112)... „Ако ли прозорците са на голяма височина в стените на къщата и без стълба, човек не може да се изкачи до тях, тогава на тях не се турят такива ситни защитителни пречки, а само половината надолу (фиг. 114), колкото да служат за предпазване малките деца да не паднат. Първият вид с кръстосани пречки прозорци у помаците са тъй ситни и малки междините им, че отвън много слабо може да се види човек, който е отвътре къщи зад тях. *Ала от къщи навън, дворът, улицата или градината лесно се виждат минвачите*“ (км) [55]—(фиг. 52 и 87).

С голяма любов и прецизност е дообработван външният изглед на прозорците, като в горния им край се прави „вежда“ с хоризонтално завършване или във формата на триъгълен или друг фронтон (фиг. 109, 114, 115 и 116). За голям вкус говори и оформяването на някои подпрозоречни дъски (фиг. 117). На фиг. 112 и 114 е посочен типичен плъзгащ се прозорец с характерната за този край елегантна извишеност. Крилата се плъзгат във вертикална посока.

Забележително фини са и дебелините на употребявания дървен материал (10—20 мм). С още по-богато и интересно изпълнение е прозорецът от сградата на Хаджийски в с. Буково — Смолянско (фиг. 111).

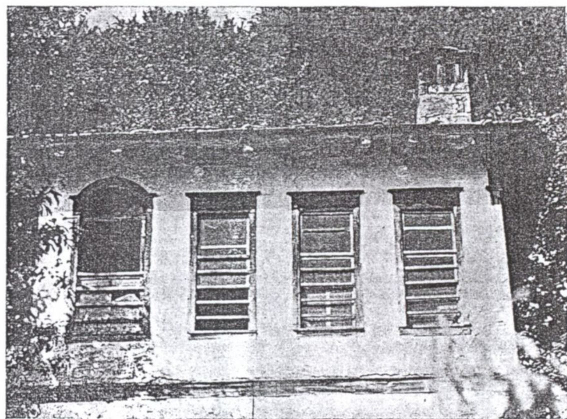
Страничните, долните и горните ограничения на прозорците в етажите по правило се оформяват от дървените части на традиционната паянтова конструкция (вертикални и надотворни греди). Върху тях околовръст се прави обшивка от дъски (каса и первази). Первазите по фасадата, които със свойствената си тъмна патина са от особено значение за външната архитектура, са обикновено и по-богато оформени (фиг. 113). При други добри изпълнения подходящо профилиране и завършване на первазите се прави и откъм вътрешната страна (фиг. 112). Особено сполучливо тук е правилното закриване на фугата между перваза и стенната плоскост с интересно профилирана летва.

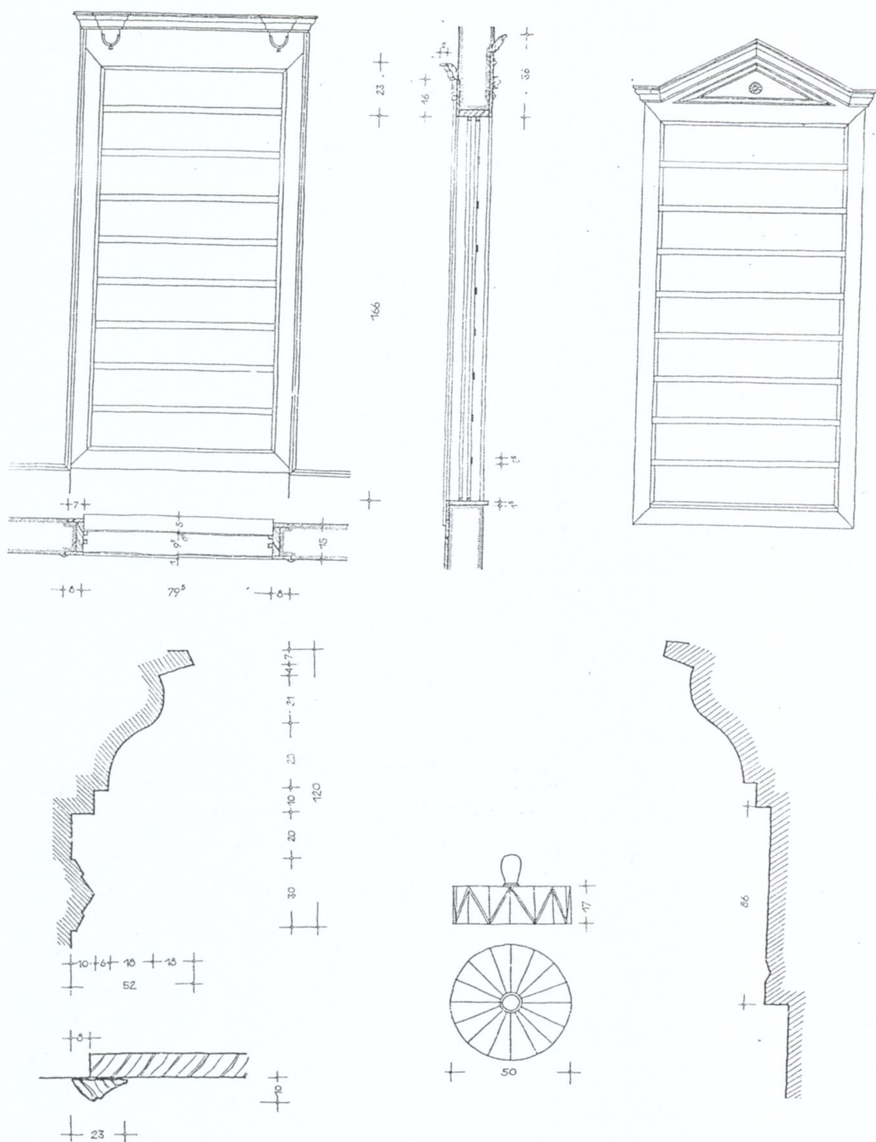
108. Вътрешни прозоречни капаци, отварящи се в дебелината на зида

За укрепване и фиксиране на крилата на прозореца (при плъзящи прозорци) служат прикрепени към касата правоъгълни или профилирани летви (фиг. 111 и 112).

Особено внимание родопските майстори са отдавали на горния завършък на прозоречния отвор — както откъм страната на фасадата, така и откъм вътрешната страна. За фасадната страна са характерни високата вежда (фиг. 109, 111 и др.), по-богатата профилировка и завършък на веждата. Често прилагани са и решенията, със завършващи триъгълни или кръгли дървени фронтони (фиг. 109, 110, 116 и др.). В много случаи обаче не се прави разлика във вида и очертанието на външния и вътрешния завършък на прозореца (фиг. 114 и 115). При изработване на дървените триъгълни фронтони умело се прилагат подходящо профилирани (в очертанията на разполагаемата дебелина) дъски и летви (фиг. 116 дясно — горе).

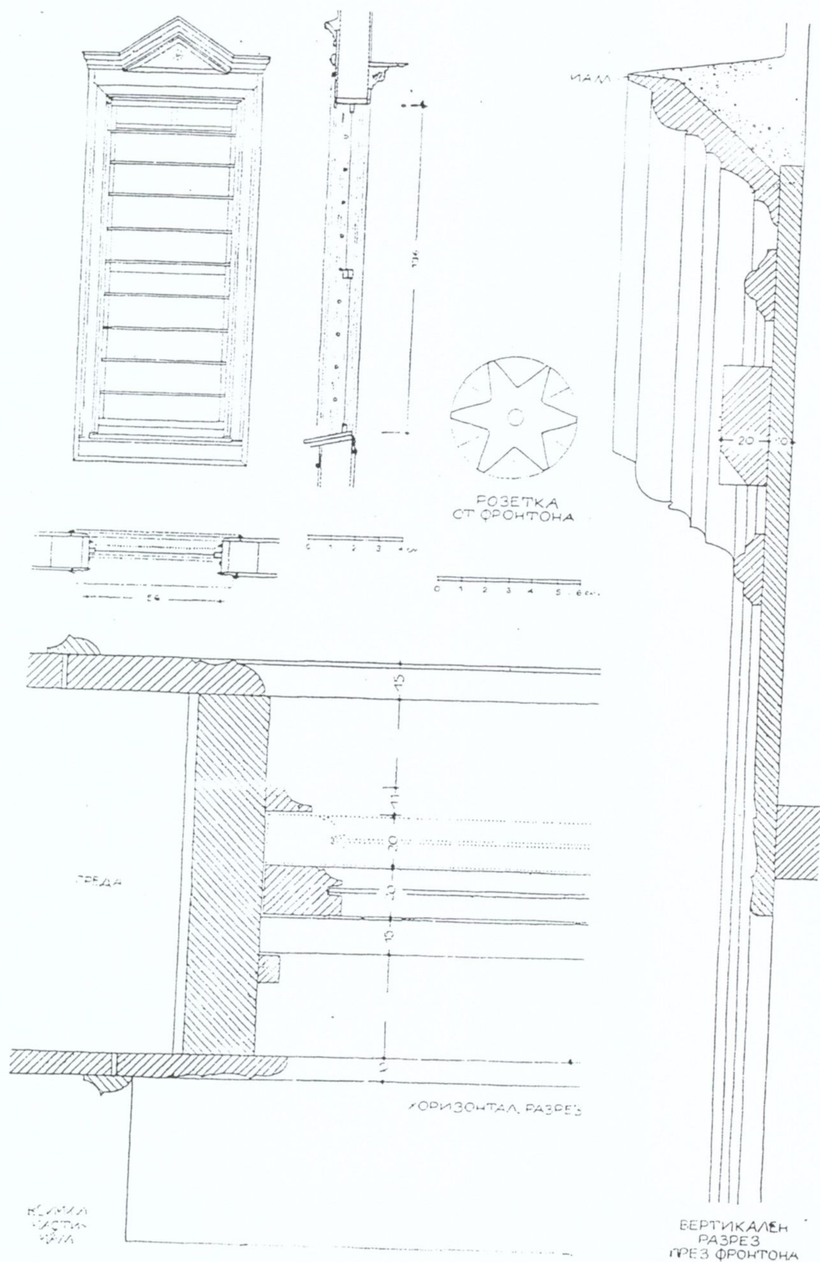

109. Фрагмент от сграда в с. Арда

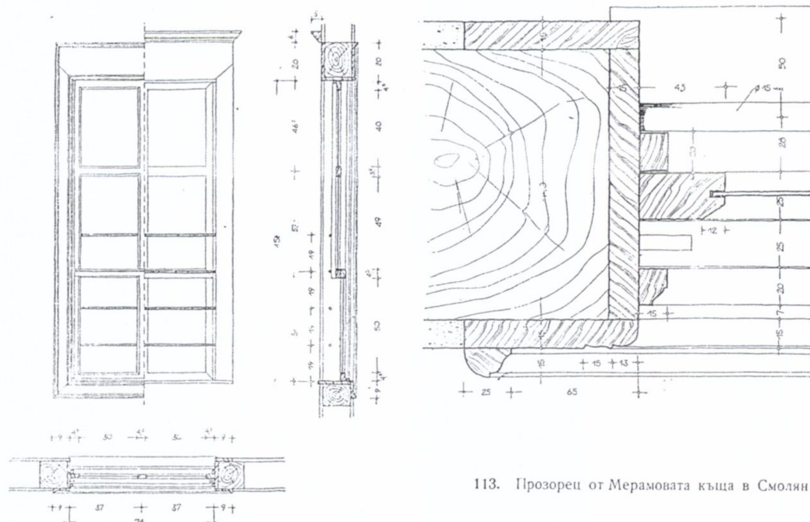
110. Прозорец от къщата на М. Чешитев в Райково

111. Двоен прозорец с капак при потона на къщата на Хаджийски в с. Буково — Смолянско

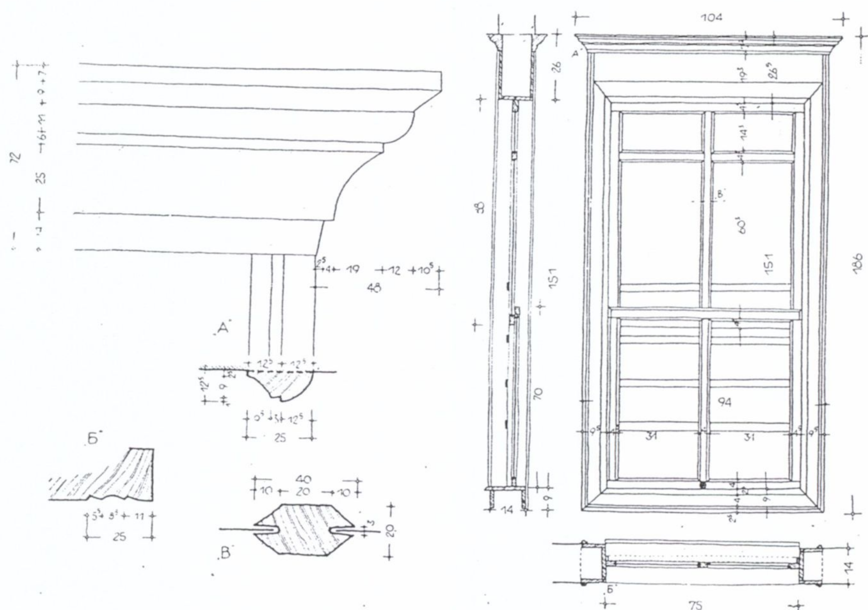

112. Агушевият конак в с. Могилица. Детайл на прозорец от еркера до кулата

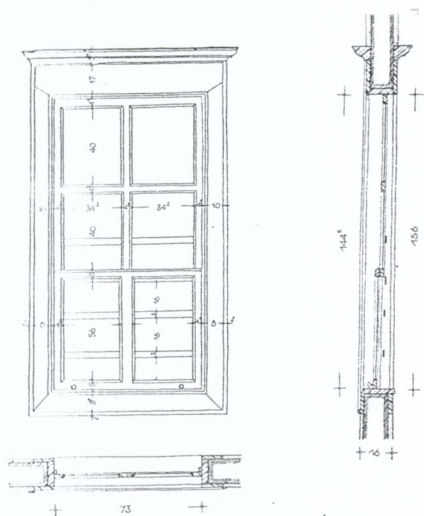
114. Г

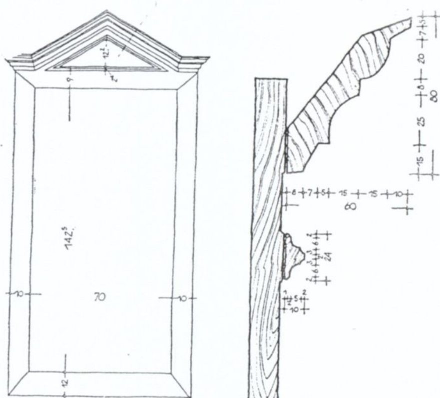

113. Прозорец от Мерамовата къща в Смолян

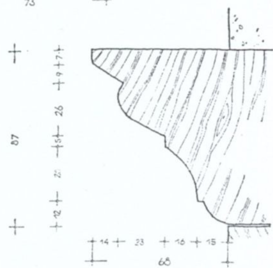

114. Прозорец от Сабругевата къща в Райково

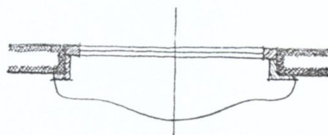

116. Прозорец от къщата на Георги и Тодор Чешитеви в Райково

115. Прозорец от къщата на Георги и Тодор Чешитеви в Райково

117. Красиво оформена подпрозоречна дъска

Б. ВЪТРЕШНИ ВРАТИ

При направата на вътрешните врати в Родопската архитектура се срещат по начало конструктивните изпълнения, прилагани и в останалата наша народна архитектура, отличаващи се със значително разнообразие. Всички вътрешни врати в етажа са отдолу с висок праг, който представлява долният конструктивен пояс (праг) на лежащата върху гредореда паянтова конструкция на средните стени (фиг. 118). За вътрешните врати се практикува размер около $^{75}/_{180}$ см.

Едни от вратите са правени по принципите на простите ковани конструкции. Вътрешните еднокрили врати се сглобяват най-често от три дъски, свързани към задната страна с кушаци. На лицето, върху кованите дъски, с профилирани летви се имитира таблена конструкция (фиг. 119 и 120). За да се подсили впечатлението от имитираната „табла", правят се профилиращи вдълбавания и по плоскостта на дъските. Тези допълнителни профилировки заедно с прикованите летви действуват като широка, разнообразяваща въздействието на вратата лента (фиг. 120).

При паянтовите стени вътрешните врати запълват разстоянието между две вертикални, ограничаващи отвора на вратата греди. Твърде често тези вертикални греди образуват и страничното видимо ограничаване и оформяване на вратата, без да се правят допълнителни каси и первази. В много случаи с перваз или мазилка се покрива само предната (фасадната) част на паянтовата, ограничаваща отвора на вратата конструкция (фиг. 120). Интересно е, че и тук, по гредите, по прага и по щурца се изработват допълнителни профилни улеи и др. под., с които се подобрява общото впечатление и се наподобяват изпълненията с допълнителни каси и первази (фиг. 120). По съвсем естествен, непринуден и конструктивно оправдан начин по лицевата страна на вратата се нековават широкоглави гвоздеи, които свързват дъсчената конструкция с кушаците и загатват точното място на намиращите се към отвъдната страна на вратата кушаци. Плоскостта на имитираната табла може да бъде по-просто или по-богато разработена чрез допълнителни вдълбавания с ромбовидни или други очертания (фиг. 118 и 121).

По-изискани в архитектурно и конструктивно отношение са решенията, при които паянтовата конструкция, която ограничава отвора на вратата, се покрива с каса и первази (фиг. 121). Касата е дебела около 2 см, а первазът въпреки значителната широчина от около 13 см е дебел само 1 см, като е употребяван качествен и сух дървен материал. Много уместно (за да се прикрие фугата) первазът е наддаден над касата. По-незадоволителна в конструктивно отношение е връзката между перваза и мазилката — тя се подравнява с перваза, като съществува опасност от напуквания и повреди на фугата между двата различни строителни материала (дърво и мазилка).

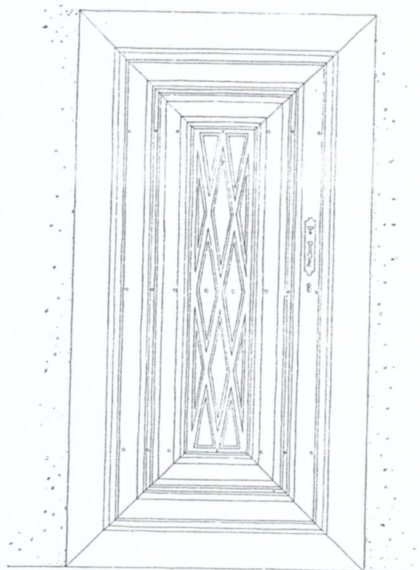
Кована врата на кушаци с по-сложно изпълнение е посочена на фиг. 118.

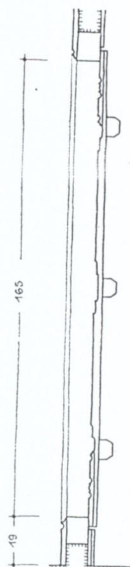
Много подходящо в конструктивно и в архитектурно отношение е изпълнението, при което се прави истинска двойна, кована конструкция. Вратата е двупластна, предното лице с табли, а отзад — с диагонално наковани дъски (фиг. 122, 123, 124 и 125). Фризовете на таблената конструкция са дебели около 3,2 см. Основните конструктивни околовръстни и междинни фризове са широки около 12 см, а междинните около 6 см. Таблите са дебели около 2,6 см.

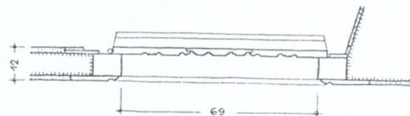
По главното лице на вратите от този тип се прави богато оформяване чрез профилиращите табли и фризове, като се употребяват познатите в нашата народна архитектура „шашарми" или други форми с по-спокойни очертания. Интересно е, че на една и съща врата се търси разнообразие, като се оформяват едновременно „шашарми" (обикновено в горните две половини), а в долната цокълна част се подреждат по три изправени табли (фиг. 124).

Вместо укрепване с кушаци обратната страна на вратата се нakовава с диагонални дъски, дебели 8 мм. Така се получава отлично опаянтване на цялата конструкция. Независимо от това двете лица на вратата имат и различно художествено-контрастиращо въздействие — лицевата страна (към потона) е с богато, тържествено въздействие, а вътрешната плоскост на вратата (към жилищното помещение) е гладка, с подчертано непретенциозен и интимен вид.

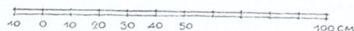
По главната и лицевата страна вратите от този тип получават и подходящо странично и особено горно оформяване (чрез по-широката „вежда" и завършващите корнизни профили).

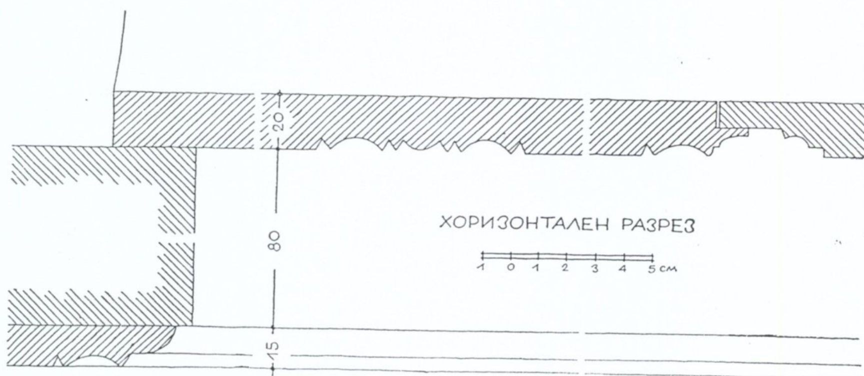

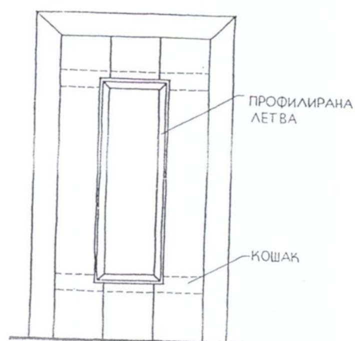

ВСИЧКИ ЧАСТИ ~ БОР

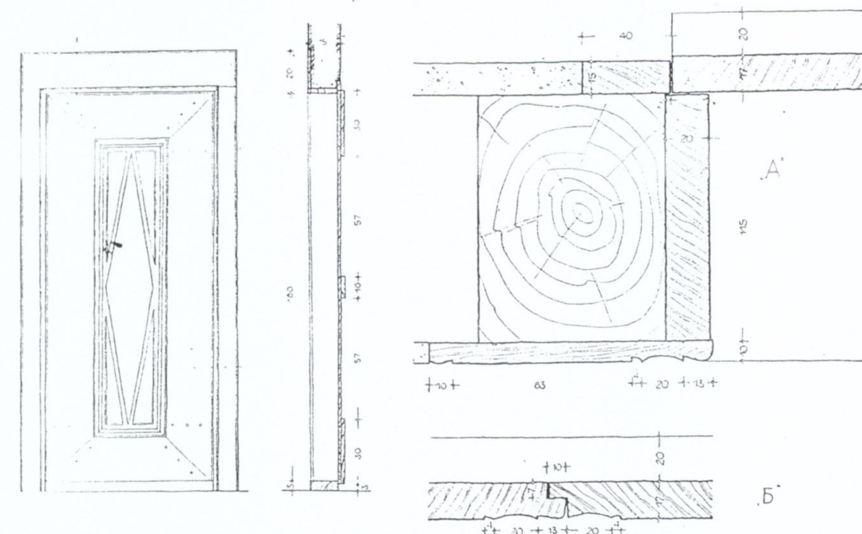

118. Детайл на вътрешна врата от сграда в с. Широка лъка

119. Кована врата с имитирана таблена конструкция

120. Врата от Шумковата къща в Смолян

121. Врата от Мерамовата къща в Смолян

В. ВЪНШНИ ВРАТИ

За външните входни врати (порти) се правят както ковани, с кушаци, така и по-изискани таблени конструкции (фиг. 126 и 127). И тук може да се подчертае интересният факт, че се предпочита външен вид, характерен за таблените конструкции и тогава, когато кованата конструкция на вратата не налага подобно външно третиране.

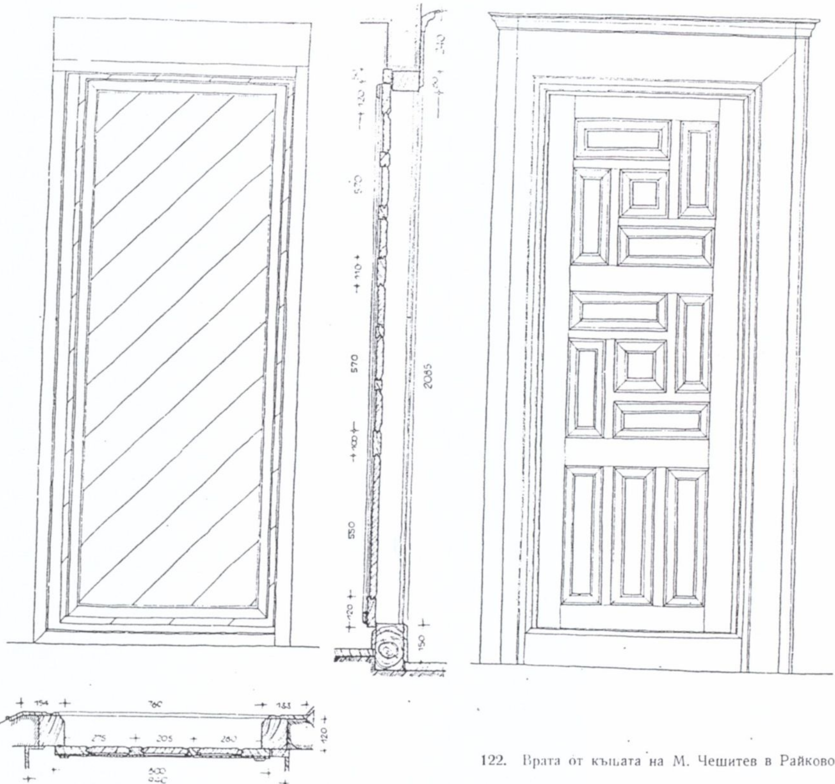
Показаното на фиг. 126 решение е интересно и с обстоятелството, че таблената конструкция в горния ѝ край не следва очертанията на красивата каменна дъга. Таблите и фризовете са с правоъгълни очертания. За обяснение могат да се изтъкнат по всяка вероятност конструктивните трудности, свързани с направата на фризове и табли с криволинейни очертания, както и по-добрите възможности за прихващане на вратата към пантите. Независимо от това обаче и именно поради посочения контраст се получава особено интересно художествено въздействие от цялостната входна порта.

Огради

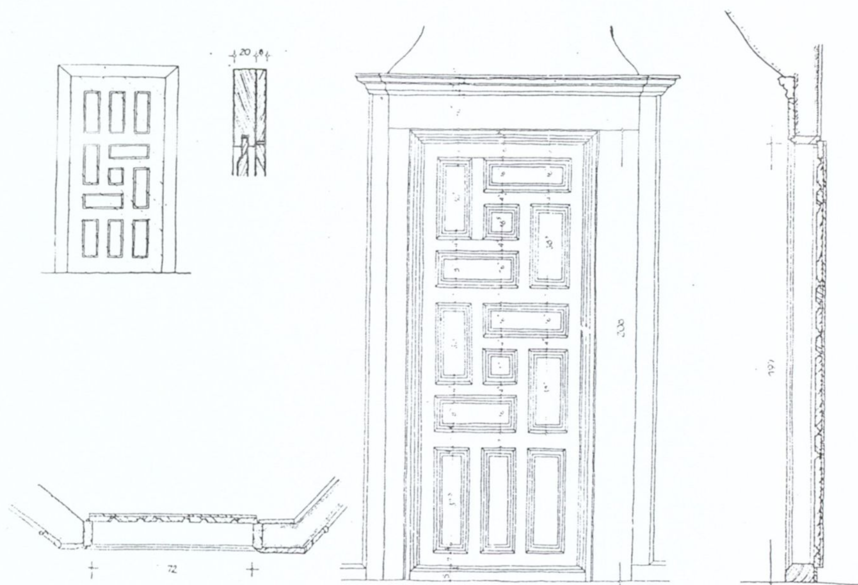
Родопчанинът се грижил с особена любов за своите малки, разкъсани парчета земя, които при тежките природни условия все пак му осигурявали скромно препитание. За оградането според конкретния случай и материалните възможности на стопанина била прилагана различна техника, картинно описана от Ст. Н. Шишков. Не може да не се отбележат и някои красиви родопски наименования, включени в описанието на изтъкнатия родоповед.

Според вида и значението на ограждания район и съобразно с разполагаемите материали и средства били правени различни по вид и изпълнение огради. На първо място могат да се посочат различните видове плетове (ПЛЕªТЕªНИЦА).

а. Плет от среднодебели по възможност дъбови колове, забити здраво в земята на 10 см един от друг. Коловете са със заострени върхове. Между тях предимно в горната им половина се прави ПРЕªПЛЕªТКА от дълги тънки пръчки, добре затегнати. За подпиране на коловете срещу вятъра и др. се поставят коси колове, добре укрепени в терена. Те се наричат

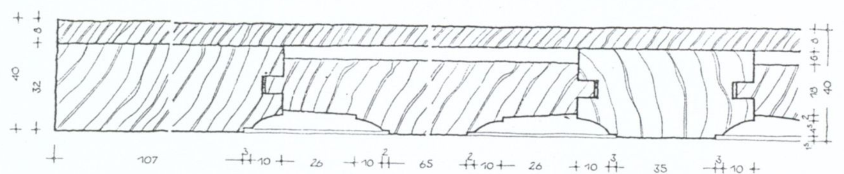

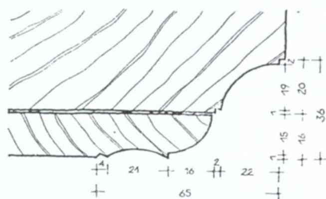
122. Врата от къщата на М. Чешитев в Райково

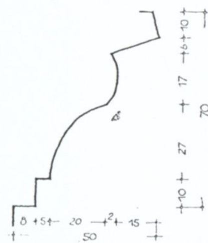

123. Двойнокована врата от с. Арда

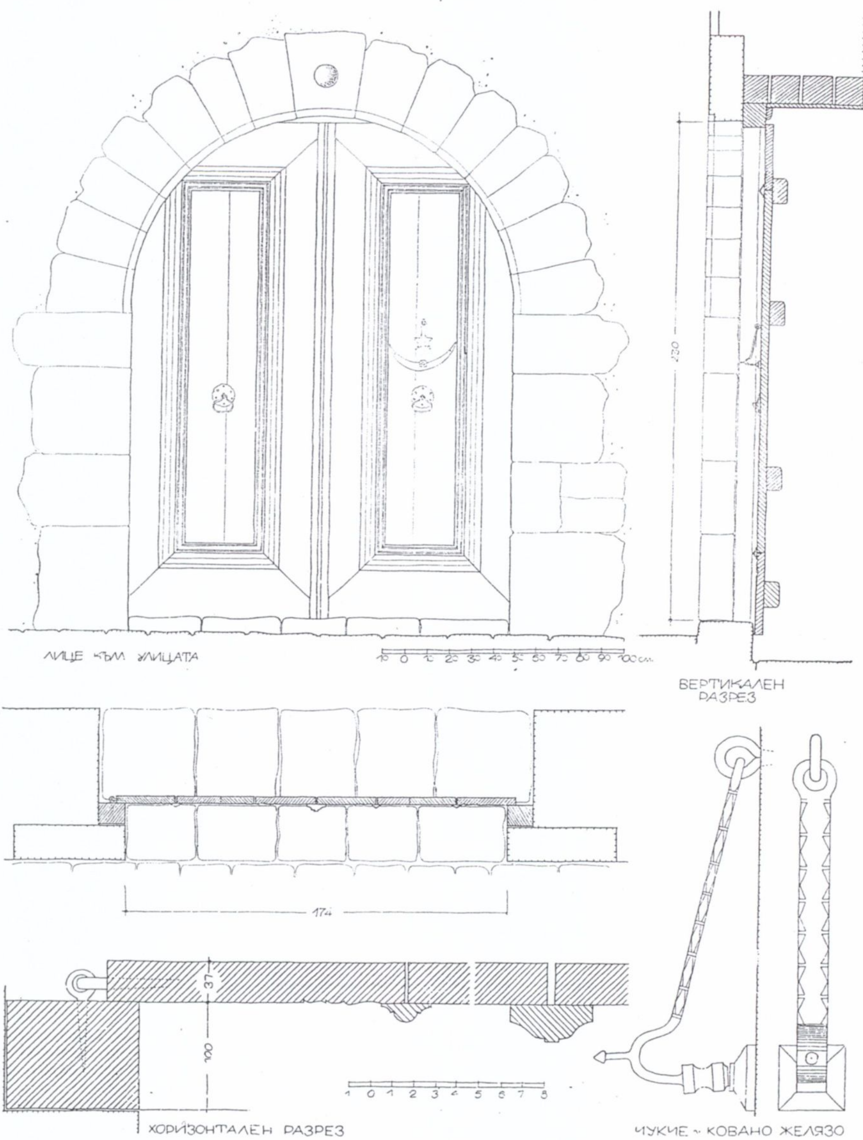
124. Врата от къщата на Георги и Тодор Чешитеви в Райково

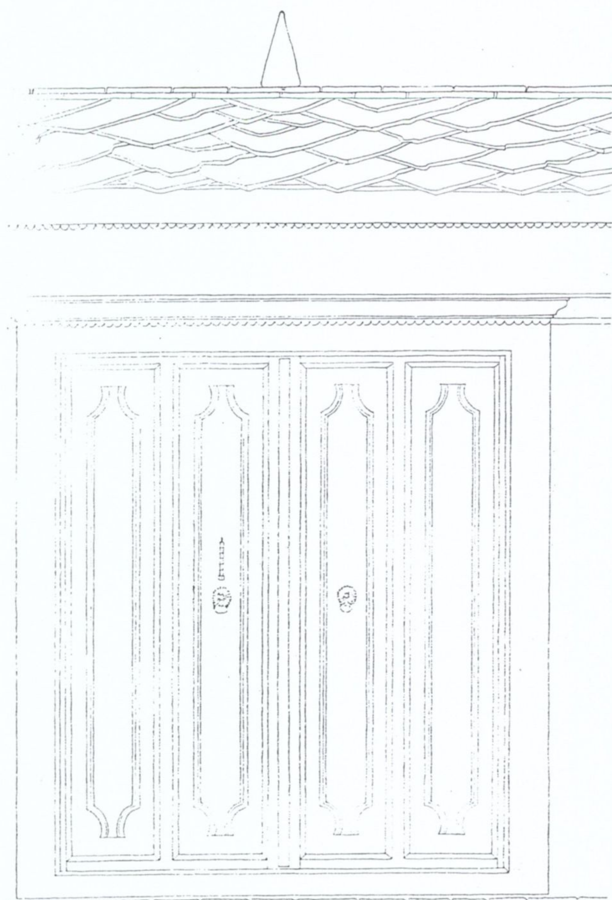

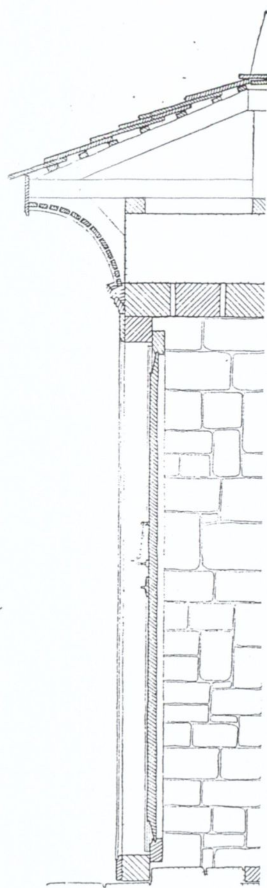

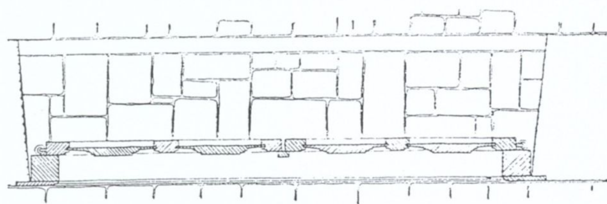
125. Детайл от врата в къщата на М. Чешитев в Райково

126. Агушевият конак в с. Могилица. Детайл на входна врата към I двор

127. Агушевият конак в с. Могилица. Детайл на входна врата към II двор

ПРЕ
обик

изпъ
един
нари
„мла
пръти

град
1 до
пласт
затяп
го гр

да п
от ст

ДАС

пейза
земя,
форм
колор

при с
черкі
друга
и важ
още

Родоп
и пох
да уч
форма
включ
от на

ната

ПРЕ^аКУЛ'НИЦИ, а ако са чаталести -СО́ХИ. Подобен плет се нарича и ДЮЗМЕ и с него обикновено се заграждат по-равни пространства, градини и ливади.

б. Плет, с който се ограждат предимно зеленчуковите градини близо до сградата, се изпълнява по следния начин: на равни разстояния от 2 до 3 м в терена се забиват дебели единични колове. По тях се наковават хоризонтално 3—4 реда върлини, които в Смолянско се наричат Ж'О^аРДИ, а по горното течение на р. Чая—РЕ́МЕ^аНЕ^а или ТАСМИ́. Тасмите са елови „младочки", плоско издялани и дълги до 10 м. Върху тях се прави гъста плетеница от тънки пръти. Такъв плет бил наричан ДЍМИТНА ПЛЕ^аТЕНИЦА или ДЍМИТЕН ПЛЕТ.

в. Трети вид плет е т. нар. КАРА-АВЛИЕ^а. С него се ограждат по-отдалечените къщи, ниви, градини и други имоти. В земята се набиват колове на разстояние от 60 до 80 см, високи от 1 до 2 $^1/_2$ м. На тях се набучват на отделни пластове храсти, шубраци, трънки и др. Тези пластове се притъпкват добре и над тях, по коловете, се оплита един ред дълги пръти, които затягат набучените пластове. Този плет бил наричан и *„сирмаски"* (км), защото и всеки може да го гради, при това по-евтино струва от всички други".

Има и огради само от хоризонтално наковани върху колове „ремене". Тези „ремене" могат да преминават и между двойни колове, като се затягат с ВЍТВИ. Такива плетове са правени от стопани, които притежавали по-обширни борови гори.

Дъсчените огради от вертикални, изострени отгоре дъски са известни под името ДАСЧЕ^аНИЦА или Д'УЗМО^а.

Голямото многообразие на различните видове огради придавало особена красота на местния пейзаж. . . „Кога пътува човек из гъсто населените покрайнини, а особено в големи села с малко земя, краищата на такива са напъстрени с безброй подобни огради от *плетища с най-разнообразна форма и големина* (км), които правят едно приятно впечатление на окото и дават особен колорит на украса, па го кажете и *на културност*" (км). [57]

Умението на родопските майстори при направата на големи зидани огради се проявявало и при ограждания на църкви и други по-значителни сгради. Така например оградата на една от черквите в с. Чепеларе, изградена от камък, била висока 8 м откъм южната страна и 6 м откъм другата страна. [17] Такива огради без съмнение са представлявали елемент със самостоятелно и важно значение за архитектурното оформяване и на цялата близка околност и са доказвали още веднаж всестранната похватност на родопските майстори-дюлгери.

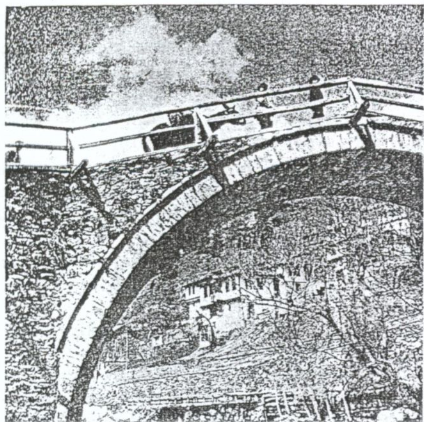
МОСТОВЕ

„Животът прилича на мост. Както се преминава през него, така и ние всички преминаваме през живота."

(надпис върху мост на р. Улудере в Родопския край, построен през 1575 г.)

Наравно със строителството на жилищни и обществени сгради изграждането на мостове в Родопския край представлява едно от много големите постижения на универсалните по умение и похват родопски майстори. Неодухотвореният и груб материал — камъкът, бил призван и тук да участвува в изграждането на съоръжения с възможно най-чиста конструктивна и архитектурна форма, в съвършено единство с прелестната природа (фиг. 128). Много от родопските мостове, включени в багрите и гънките на родопския ландшафт, представляват творения на изкуството от най-добър вид.

Задачата за преодоляване на водните препятствия била решавана в зависимост от големината на водната преграда. За преминаването на равни и тихи бродове служили по-големи

128. Мост при с. Могилица

129. Мост при с. Могилица

камъни, наредени на една крачка един от друг. Наричани били „СКАКАЛА́“. Върху по-малките долчета се прехвърлят 2—3 греди приковани една към друга. Подобни дървени „мостчета“ в Смолянско носят названието „ПРИ"ГА-И“.

По-значителните водни препятствия са преодолявани с дървени, а най-често с каменни мостове, изградени с отчасти обработен камък и здрав хоросан. В много случаи мостовете били дело на благотворителността на някои по-заможни родопчани. Родопските мостчета са сравнително тесни, обикновено с широчина до $2^1/_2$ м. Твърде често те са и без парапети.

На подходящия избор за мястото на мост се отдавало най-голямо внимание, като предимство имали не толкова комуникационните съображения, а преди всичко здравината на моста. „Мястото за мост се избира в най-тясната част на реката и при това камък да е, за да бъдат основите му на здраво място. *В такива случаи често пъти пътят прави обиколка по няколкостотин метра, па дори* и няколко километра само заради моста“. [58] (км)

По-малките родопски зидани мостове са с един отвор (фиг. 129). Засводяването става винаги в полукръг — вероятно под влияние на срещащите се в областта стари римски мостове На мост в с. Арда при подпорно разстояние от около 8 м дебелината на каменния свод е само 45—50 см. Отделните сводови камъни са с дебелина 10—20 см. Фугите сочат към центъра на окръжността и вървят с частични прекъсвания по цялата дълбочина (гърба, респ. долната повърхност) на засводения полуцилиндър. В горната си видима част зиданият свод се ограничава с леко корнизче от каменни плочи, дебели 10—12 см, излизащи 3—4 км пред страничната плоскост на зиданата дъга. Пълнежът над устоите на моста е от обикновени, необработени камъни (фиг. 130). По традиция родопските мостове имат сравнително голяма гърбица.

С подобна конструкция са и по-големите родопски мостове — с повече от един зидан свод (фиг. 131, 132). Заслужава да се отбележи пробиването на зида над устоите със засводени отвори, което допринася за лекото външно въздействие на моста, а така също правилно характеризира местата, в които не се срещат значителни хоризонтални и други натоварвания.

Големите традиции на мостовото строителство в Родопския край били умело овладени и прилагани от майсторите-строители от времето на нашето Възраждане. За най-голямо постижение в мостовото строителство през тази епоха трябва да се счита мостът при Бачковския манастир (фиг. 132, 134), който... „По една небрежност на манастирската управа преди Балканската

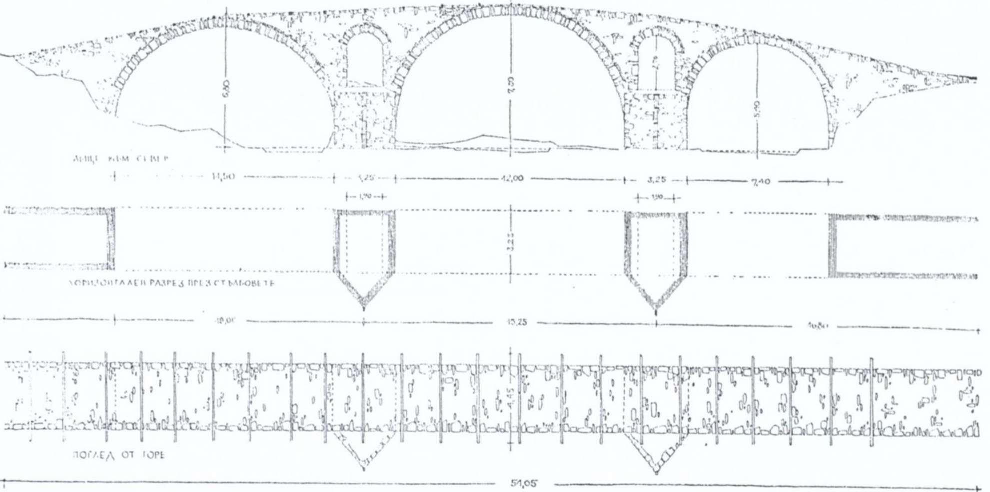
130. Фрагменг от мост в с. Арда

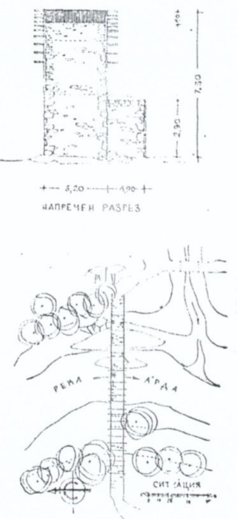
война при едно приидване на реката, водите ѝ подринали основните му устои и целият биде унищожен.“ [62]

Строител на моста бил прочутият по това време зидар на мостове и други каменни постройки уста Васил Димов, роден в близкото до манастира село Югово. Той строил и голямата трисводова черква в Устово. Запазените сведения говорят, че уста Васил Димов бил неграмотен но „смел, енергичен и даровит“. За време на изграждането на моста се сочат годините 1863 (Шишков) и 1866—68 (сп. „Родопски напредък“, год II, стр. 44). Ежедневно на строежа работили *100 души зидари,* съселяни на уста В. Димов. Дължината на моста била 80,60 м, а широчината 4,06 м. Най-големият сводов отвор бил широк 26 м, с височина 16,50 м. Общата височина, вкл. тази на парапета, достигала 18 м. Останалите отвори на моста били широки 7,90 м, 5,10 м и 4,40 м. Наклонът на пътното платно бил около 25 %.

Преданието говори, че уста Васил „се обзаложил пред тогавашния Пловдивски мютесариф с главата си, ако не сполучи да доискара възложената му работа. И когато мостът бил свършен, при свалянето на калъпите той лично е стоял на върха му“.

Посочените размери на този за съжаление унищожен мост говорят убедително за постижения от голям мащаб, които заедно със строителството на жилищни и обществени сгради и съоръжения затварят кръга на бляскавата дейност на родопските майстори-строители.

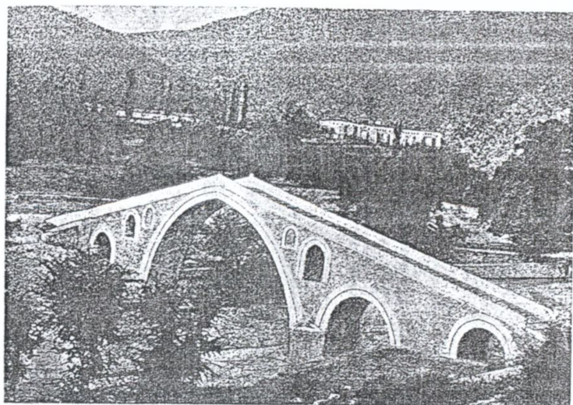
131. Мост на р. Арда при с. Смилян

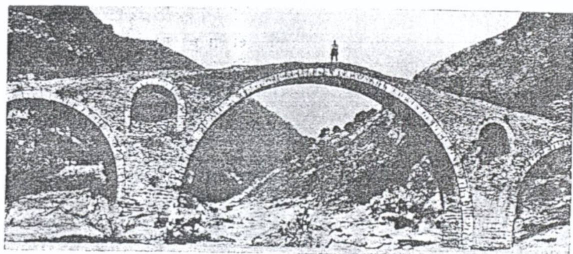

134. Оста

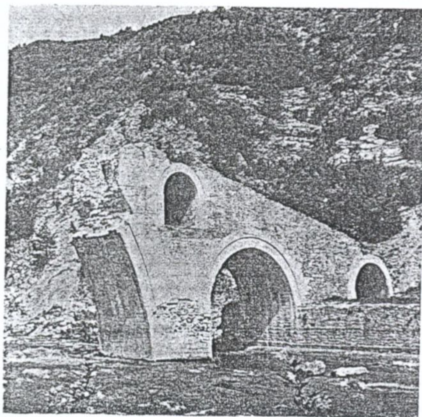
132.

132. Бачковският манастир и каменният мост на Чепеларската река

133. „Дяволският мост“ (Шейтан кюпрюсю) на р. Арда, на 12 км от Егри дере

134. Останки от моста при Бачковския манастир

Заключение

След известни лъкатушни търсения на правилни посоки в най-новата наша архитектура с все по-подчертан превес е разбирането, че тя не трябва да забравя и старите ни образци, като взема от тях не историческия детайл, а големите принципни насоки и тенденции, свързани с времето и обстановката.

По наше дълбоко убеждение със своя дух и концепция постиженията на старото строителство и архитектура от Родопския край са особено близки и на съвременните разбирания за добро архитектурно творчество. За това говори прелестното свързване с природата, умението да се вдъхне живот и топлота на наличните „прости" строителни материали, високото качество на техническото изпълнение, единството между конструкция и форма. Въпреки характерната за Родопския край еднаквост дори „типовост" на жилищното и друг вид строителство, от изградените творби лъха одухотворена изящност и културна индивидуалност. Отделният детайл е в услуга преди всичко на голямата архитектурно-градоустройствена идея, на грижливо обмисления архитектурен образ.

В това отношение върхни постижения представляват някои от посочените в този очерк големи жилищни комплекси (с. Черешово, Могилица и др.) Трудно е да се каже кое тук заслужава по-висока оценка: дали бляскавото справяне с теренните условия; превъзходното, съобразено с нуждите разпределение и взаимна връзка на отделните сгради; величавостта на вътрешния интериор; простият интимитет на детайла или благородното спокойствие на външния силует.

Старото ни родопско строителство — това е външният отклик на духовната и моралната същност на едно трудолюбиво, честно и скромно население... „Във всяка къща по стълбата и по двора виждате цветя, по прозорците бели като сняг завеси, а вътре стаите, постлани с пъстри домашни постилки — козяци, халища и възглавници. Навсякъде и по всички ъгли господствува редкостна образцова чистота, спретнатост, уютност, художествен усет и самобитие, чисто българска културност, каквито като че ли наистина само в уединените из планинските дъбрави наши селища е можла да се развие и опази". [62]

Старото Родопско строителство и архитектура са дело на високоталантливи, предимно местни майстори-строители. Неграмотността им не е била пречка да чертаят планове, да правят сложни сметки, да строят всички възможни за времето строителни обекти — жилищни сгради черкви, чешми (фиг. 135), ханища, дибои (складове), сушини, кьошкове, джамии, конаци, казарми, бани, мостове, пристанищни и пътни съоръжения. Тяхната дейност е надхвърлила далеч пределите на Родопския край. Тук са дали своя принос и видни майстори-строители, преселници от

135. Чешма в с. Широка лъка

Македонските краища на някогашната българска народностна общност. Големите строителни постижения са отражение на висок човешки и професионален морал, неотменим белег на нашето Възраждане.

Старото Родопско строителство и архитектура не са били възможни без духа на взаимопомощ, славянско добронравие и колективност сред родопското население. Те не са загубени и днес

С този очерк се цели да се изяснят както отделни подробности на Родопската архитектура и строителство, така и елементи от духа на цяла една, скъпа за нас епоха. Той цели да даде и ново признание на труда и усилията на много наши труженици, тясно свързали името си с нашия прекрасен, възроден за нов живот Родопски край.

ПОЛЗУВАНА ЛИТЕРАТУРА

1. Аргиров. С. Към българските тайни езици (брациговски мещровски-дюлгерски и чалгъджийски таен език). Сборник на Българското книжовно дружество в София, кн. 1, 1901.
2. Атанасов, В. Регули на дюлгерския еснаф в Брацигово. Периодическо списание на Българското книжовно дружество в София, кн. XII. 1902.
3. Ахчиев, М. Село Лъджа, — Ортакьойска околия. Сп. „Родопа", бр. 3, 1928.
4. Арбалиев Георги. Родопски комини. Сп. „Архитектура". кн. 4, 1960.
5. Бончев, Г. Принос към петрографията на Западните Родопи. Периодическо списание на Българското книжовно дружество, София, т. XII, 1902.
6. Бончев Г. Скалите и материалите в Мъстънлийски окръг. Списание на Българската академия на науките, кн. XXVIII, 1923.
7. Бончев, Г. Минералните находища в Родопите. Списание на Българската академия на науките, кн. XXXII, 1925.
8. Батаклиев, Ив. Чепино. Годишник на Софийския университет. Историко-филологически факултет, кн. 26, I. 1930.
9. Бербенлиев, П. и Вл. Партъчев. Брациговските майстори-строители през XVIII и XIX в. София, Техника, 1963.
10. Василиев, Ас. Изобразителните изкуства в Средните Родопи. Сборник „Родопска експедиция" БАН, 1956.
11. Георгиев, Ст. Родопите и Рилската планина и нихната растителност. Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, кн. III, 1890.
12. Гъбюв, Петко К. Принос към българските тайни езици. Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, кн. XVI—XVII.
13. Герджиков, Спиро. Резултати от регистрирането на паметниците на културата в Смолянска околия. Сп. „Исторически преглед", кн. 2, 1956.
14. Дечов, В. Иглолистните гори в Рупчос и новият закон за тях. Сп. „Родопски напредък", год. II, 1904.
15. Дечов, В. Среднородопско овчарство. Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, кн. XIX, 1903.
16. Дечов, В. През вакъвските села — турска Рупчоска кааза. Сп. „Родопски напредък", годишнина IV, 1906.
17. Дечов, В. Черковно-училищните работи в Чепеларе от заселването на селото до 1873 г. Сп. „Родопски напредък", год. V, 1907.
18. Димитров, Ив. Реки в Родопа — Улудере Сп. „Родопа", бр. 6, 1927.
19. Дечов, В. Миналото в Чепеларе. София, 1928.
20. Делирадев, П. Родопите като селищна област и планинска система. Историко-географски очерк. София, 1937.
21. Добрев, Цветан. Покривът на старата българска къща. Проблеми на българското архитектурно наследство. София, 1955.
22. Златарев, Ст. Село Ковачевци — Неврокопско. Сп. „Родопски напредък", год. IXV, 1911, кн. 4.
23. Златев, Т. Българската къща, т. I — Селска къща, т. II — Градска къща. София, 1930.
24. Златев, Т. Нашата битова къща, нейните форми и значението й за съвременната българска архитектура. Сп. „Архитектура", кн. 2, 1946.
25. Златев, Т. Българската къща през епохата на Възраждането. София, 1955.
26. Златев, Т. Българският град през епохата на Възраждането. София, 1955.
27. Иречек. К. Пътни бележки за Средна гора и за Родопските планини. Периодическо списание на Българското книжовно дружество, кн. XI, 1884.

28. Константинов, Хр. П. Рупчос. Периодическо списание на Българското книжовно дружество, кн. XXIII и XXIV, 1888 и кн. VIII, 1899.
29. Константинов, Хр. П. Чепино. Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, кн. III, 1890.
30. Калчев, П. Битовата ни архитектура в проблемите на Камарата на народната култура. Сп. „Архитектура", кн. 1, 1946.
31. Калчев, П. „Родопската къща" . Сп. „Архитектура", кн. 2, 1946.
32. Калчев, П. Родопската битова архитектура. Сп. „Архитектура", кн. 4, 1946.
33. Кожухаров, Г. Към въпроса за произхода и развитието на Среднородопската къща. Известния на ИГА при БАН, кн. VII—VIII, 1955.
34. „Моето село Чакмаково". Сп. „Родопа" , год. XXIV, 1945, бр. 6—7.
35. Маринов, В. Население и бит на Средните Родопи. Сборник „Родопска експедиция", БАН, 1956.
36. Мавродинов, Н. Изкуството на българското Възраждане. София, 1957.
37. Матеев, М. Конакът на Салих ага в Смолян — най-културното произведение на Родопската архитектура. Сп. „Архитектура", кн. 1, 1959.
38. Милева, В. Родопите се възраждат. В „Отечествен фронт" от 16. II. 1960.
39. Матеев, М. Среднородопски транскрипции на Пловдивската Барокова къща. Годишник на музеите в гр. Пловдив, том. III, 1960.
40. Неделев. Бележки из съвременния политико-икономически строй на среднородопското население. Сп. „Славиеви гори", год. I, 1894, кн. V—IV.
41. Неделев. Из южните склонове на Родопите. Пътни бележки. Сп. „Родопски напредък", год. I, 1903.
42. „Народни песни". Сп. „Родопски преглед, год. III, 1905, стр. 207.
43. Н. Чаушовската планина над Станимака. Пътни бележки. Сп. „Родопски напредък", год. VI, 1908.
44. Пасманик, Д. С. Санитарно описание на Рупчоската околия. Сп. „Славиеви гори" (Родопи), год. I. 1894.
45. Попов, Н. Български врати и порти. БАН, 1954.
46. Попов, Храбър. Тектоника и конструкция на архитектурното ни наследство. Сборник „Проблеми на българското архитектурно наследство". София, 1955.
47. Р. П. Р. За нашата железница. Сп. „Родопски преглед", год. I, 1930.
48. Стойчев, Г. Баташката къща. Сп. „Архитектура", кн. 5. 1959.
49. Тонев, Л. Народната архитектура в Родопския край. Сборник „Родопска експедиция", БАН, 1956.
50. Шишков, Ст. Н. Устово. Пловдив, 1885.
51. Шишков, Ст. Н. Средните Родопи. Сп. „Славиеви гори", год. I, 1894.
52. Шишков, Ст. Н. Поминъкът в Родопите. Пловдив, 1899.
53. Шишков, Ст. Н. Обществена и частна благотворителност в Родопите. Сп. „Родопски напредък", год. III, 1905.
54. Шишков, Ст. Н. Взаимните помагания в Родопите. Сп. „Родопски напредък", год. III, 1905, кн. 2.
55. Шишков, Ст. Н. Материали за веществената култура из Средните Родопи. Сп. „Родопски напредък", год. III. 1905, кн. 3, 4, 5.
56. Шишков, Ст. Н. Дюлгерските сдружения в Родопите. Сп. „Родопски напредък", кн. 4, 1905.
57. Шишков Ст. Н. Синурите между чужди недвижими имоти в Родопите, Сп. „Родопски напредък", год. IV, 1906.
58. Шишков, Ст. Н. Стари пътища из Родопите. Сп. „Родопски напредък", год. VI, 1908.
59. Шишков, Ст. Н. Принос за тайните езици в Родопите. Сп. „Родопски напредък", год. VI, 1908.
60. Шишков, Ст. Н. Нов принос към тайните езици в Родопите. Сп. „Родопски напредък", год. IX, 1911.
61. Шишков, Ст. Н. През Тополовския проиход от нашата граница в Родопите. Сп. „Родопски напредък, год. IX, 1911.
62. Шишков, Ст. Н. Из долината на р. Арда. Пътни бележки и впечатления. Пловдив, 1936.

ПРОИЗХОД НА ИЛЮСТРАЦИИТЕ

Илюстрации (чертежи), собственост на секция „Теория и история на градоустройството и архитектурата" при БАН фиг. 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 17, 39, 40, 42, 46, 49, 53, 59, 60, 62, 63, 65, 70, 71, 79, 80, 97, 111, 112, 126, 127, 131.

Заб. От посочените фигури 7, 8, 9, 10, 11, 12, 42, 59, 70, 71, 112 са заснемания на проф. П. Калчев и доц. Ив. Иванчев, публикувани и в сп. „Архитектура", кн. 2 и 4/1956 г.

Илюстрации (чертежи), собственост на Архитектурния факултет при Инженерно-строителния институт — София (заснемания на студентски бригади): фиг. 41, 43, 44, 54, 55, 56, 57, 67, 68, 69, 72, 74, 76, 77, 84, 85, 86, 91, 94, 95, 96, 98, 99, 100, 110, 113, 114, 115, 116, 120, 121, 122, 124, 125.

Илюстрации от автора: фиг. 26, 27, 35, 38, 73, 81, 82, 83, 90, 93, 108, 117, 119, 123.

Илюстрации (снимки) от Държавния филмов архив: фиг. 2, 5, 16, 19, 20, 21, 22, 28, 29, 30, 32, 34, 36, 37, 45, 47, 48, 51, 52, 61, 64, 66, 87, 92, 102, 103, 109, 128, 129, 130, 134, 135.

Илюстрации от различни периодични издания и др.:

Фиг. 1, 3, 4, 6. П. Делирадев — „Родопите като селищна област и планинска система", София, 1937 г.

Фиг. 18, 23. проф. Тод. Златев — „Българската къща", София, 1930

Фиг. 24, 33. Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, кн. XIX, 1903 г.

Фиг. 31. арх. Г. Кожухаров — „Известия" на ИГА при БАН, кн. 7—8/1955 г.

Фиг. 50. сп. „Архитектура", кн. 6/1961 г.

Фиг. 58. Заснемане (цветно) от А. Аргирова, сп. „Архитектура" кн. 2/1956 г.

Фиг. 75, 78. арх. Цветан Добрев — „Покривът на старата българска къща", сборник „Проблемите на българското архитектурно наследство", София, 1955 г

Фиг. 88. арх. Георги Стойчев.

Фиг. 89. арх. М. Матеев — "Конакът на Салих ага в Смолян", сп. „Архитектура". кн. 1/1959 г.

Фиг. 101, 104, 105. арх. Георги Арбалиев.

Фиг. 106, 107. арх. Г. Арбалиев — „Родопски комини", сп. „Архитектура", кн. 4/1960 г.

Фиг. 118. арх. Николай Попов — „Български врати и порти", БАН, 1954 г.

Фиг. 132. сп. „Родопа", кн. 2/1904 г.

Фиг. 133. сп. „Родопа", кн. 2/1928 г.

Съдържание

ПРОФ. АРХ. БОРИСЛАВ Й. СТОЯНОВ

СТАРАТА РОДОПСКА АРХИТЕКТУРА

Редактор на издателството РАДКА БОЧЕВА
Художествен редактор МАРИЯ ГОРАНОВА
Технически редактор ВЛАДИМИР ТОДОРОВ
Художник ЛАСКАР ВЪЗВЪЗОВ
Коректор ПАНКА ДРАГОЕВА

Дадена за набор на 25. VII. 1964 год.
Подписана за печат на 28. XII. 1964 год.
Печатни коли 15　　Издателски коли 12,45
Формат 59/84/8　　Тираж 1680
Издателски № 3565/III-7
Тематичен № 854
Цена 1,20 лв.

СОФИЯ 1964
ДЪРЖАВНА ПЕЧАТНИЦА „Г. ДИМИТРОВ“